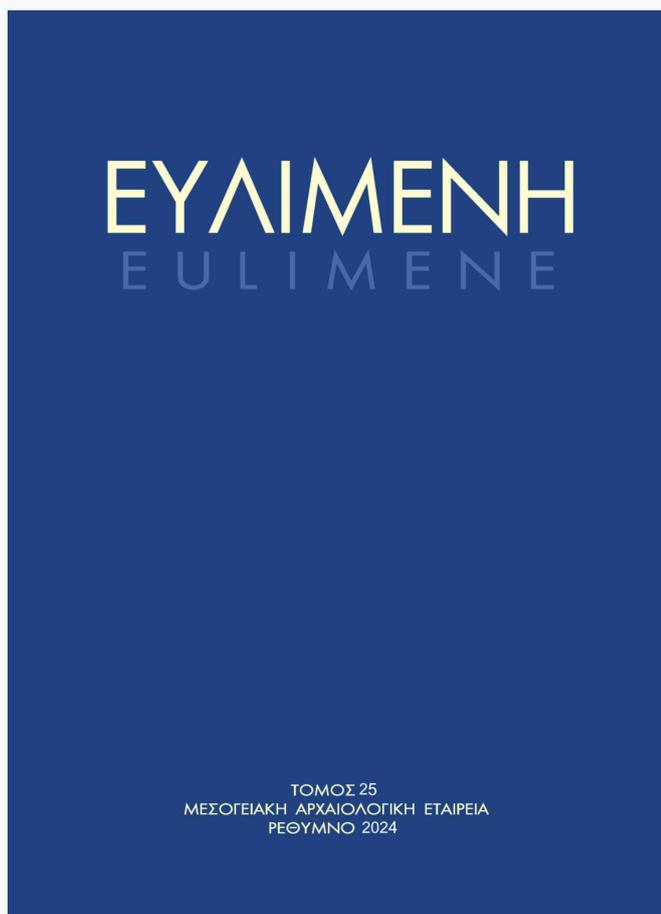

EULIMENE

Vol 25 (2024)

EULIMENE 25 (2024)

Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία στην Κρεμαστή και το Παραδείσι Ρόδου και η συμβολή ενός νέου υστερορωμαϊκού τάφου στον λόφο του Ασωμάτου στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής

Ευαγγελία Δήμα

doi: [10.12681/eul.40584](https://doi.org/10.12681/eul.40584)

Copyright © 2025, Ευαγγελία Δήμα

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

ΕΥΛΙΜΕΝΗ EULIMENE

ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΗΝ ΚΛΑΣΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ,
ΤΗΝ ΕΠΙΓΡΑΦΙΚΗ, ΤΗ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΠΑΠΥΡΟΛΟΓΙΑ

Τόμος 25
Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία
Ρέθυμνο 2024

ΕΚΔΟΣΕΙΣ

ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΗ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Π. Μανουσάκη 5–Β. Χάλη 8
GR 741 00–Ρέθυμνο

Χατζηχρήστου 14
GR 117 42–Αθήνα

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ–ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΚΔΟΣΗΣ

Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)

ΒΟΗΘΟΙ ΕΚΔΟΣΗΣ

Μαρία Αχιολά (Ρόδος)
Δρ. Δήμητρα Τσαγκάρη (Αθήνα)
Δρ. Nicholas Salmon (London)

PUBLISHER

MEDITERRANEAN
ARCHAEOLOGICAL SOCIETY

P. Manousaki 5–V. Chali 8
GR 741 00–Rethymnon

Chatzichristou 14
GR 117 42–Athens

PUBLISHING DIRECTORS, EDITORS-IN-CHIEF

Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)

ASSISTANTS TO THE EDITORS

Maria Achiola (Rhodes)
Dr. Dimitra Tsangari (Athens)
Dr. Nicholas Salmon (London)

ΕΥΛΙΜΕΝΗ
EULIMENE

2024

Online ISSN: 2945-0357

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Ομ. Καθ. Νίκος Σταμπολίδης (Ρέθυμνο)
Ομ. Καθ. Alan W. Johnston (Λονδίνο)
Καθ. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Καθ. Άγγελος Χανιώτης (Princeton)
Καθ. Μανόλης Ι. Στεφανάκης (Ρόδος)
Δρ. Νίκος Λίτινας (Ρέθυμνο)
Καθ. Αναγνώστης Αγελαράκης (Adelphi)
Καθ. Σταύρος Περεντιδής (Αθήνα)
Καθ. François de Callataÿ (Paris)
Καθ. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Δρ. Paolo Daniele Scirpo (Αθήνα)
Δρ. Marco Fressura (Rome)
Δρ. Marco Vespa (Fribourg)

ADVISORY EDITORIAL BOARD

Em. Prof. Nikos Stampolidis (Rethymnon)
Em. Prof. Alan W. Johnston (London)
Prof. Mariusz Mielczarek (Łódź)
Prof. Angelos Chaniotis (Princeton)
Prof. Manolis I. Stefanakis (Rhodes)
Dr. Nikos Litinas (Rethymnon)
Prof. Anagnostis Agelarakis (Adelphi)
Prof. Stavros Perentidis (Athens)
Prof. François de Callataÿ (Paris)
Prof. Maria Chiara Monaco (Potenza)
Dr. Paolo Daniele Scirpo (Athens)
Dr. Marco Fressura (Rome)
Dr. Marco Vespa (Fribourg)

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ είναι ένα ελεύθερης πρόσβασης ετήσιο διεθνές επιστημονικό περιοδικό με κριτές που περιλαμβάνει μελέτες στην Κλασική Αρχαιολογία, την Επιγραφική, τη Νομισματική και την Παπυρολογία εστιάζοντας στον Ελληνικό και Ρωμαϊκό κόσμο της Μεσογείου από την Υστερομινωϊκή / Υπομινωϊκή / Μυκηναϊκή εποχή (12ος / 11ος αι. π.Χ.) έως και την Ύστερη Αρχαιότητα (5ος / 6ος αι. μ.Χ.).

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ περιλαμβάνει επίσης μελέτες στην Ανθρωπολογία, Παλαιοδημογραφία, Παλαιοπεριβάλλον, Παλαιοβοτανολογία, Ζωοαρχαιολογία, Αρχαία Οικονομία και Ιστορία των Επιστημών, εφόσον αυτές εμπίπτουν στα προαναφερθέντα γεωγραφικά και χρονικά όρια. Ευρύτερες μελέτες στην Κλασική Φιλολογία και Αρχαία Ιστορία θα γίνονται δεκτές, εφόσον συνδέονται άμεσα με μία από τις παραπάνω επιστήμες.

Παρακαλούνται οι συγγραφείς να λαμβάνουν υπόψη τους τις παρακάτω οδηγίες:

1. Οι εργασίες υποβάλλονται στην Ελληνική, Αγγλική, Γερμανική, Γαλλική ή Ιταλική γλώσσα. Κάθε εργασία πρέπει να συνοδεύεται από μία περίληψη περίπου 250 λέξεων στην ελληνική και την αγγλική γλώσσα.

2. Συνομογραφίες δεκτές σύμφωνα με το *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Οι εργασίες υποβάλλονται ηλεκτρονικά στις ακόλουθες διευθύνσεις: litinasn@uoc.gr και stefanakis@aegean.gr.

Για περισσότερες λεπτομέρειες βλ. <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Οι εικόνες υποβάλλονται σε μορφή αρχείου .jpg ή .tiff και σε ανάλυση τουλάχιστον 1,200 dpi (dots per inch) προκειμένου για γραμμικά σχέδια και 400 dpi για εικόνες. Όλα τα εικονογραφικά στοιχεία πρέπει να είναι αριθμημένα σε απλή σειρά.

Είναι υποχρέωση του κάθε συγγραφέα να εξασφαλίζει γραπτή άδεια για την αναπαραγωγή υλικού που έχει δημοσιευτεί αλλού ή είναι αδημοσίευτο.

Η ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων παρέχεται ως ηλεκτρονική σειρά εκδόσεων ελεύθερης πρόσβασης: <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Συνεργασίες – Πληροφορίες:

Μεσογειακή Αρχαιολογική Εταιρεία

Δρ. Νίκος Λίτινας, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Φιλολογίας, Ρέθυμνο – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Καθ. Μανώλης Ι. Στεφανάκης, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών: Αρχαιολογία, Γλωσσολογία, Διεθνείς Σχέσεις, Ρόδος – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

EULIMENE is an open-access annual international peer reviewed academic periodical which hosts studies in Classical Archaeology, Epigraphy, Numismatics, and Papyrology, with particular interest in the Greek and Roman Mediterranean world. The time span covered by EULIMENE runs from the Late Minoan / Sub Minoan / Mycenaean period (12th / 11th c. BC) through to the Late Antiquity (5th / 6th c. AD).

EULIMENE will also welcome studies on Anthropology, Palaiodemography, Palaeo-environmental, Botanical and Faunal Archaeology, the Ancient Economy and the History of Science, so long as they conform to the geographical and chronological boundaries noted. Broader studies on Classics or Ancient History will be welcome, though they should be strictly linked with one or more of the areas mentioned above.

It will be very much appreciated if contributors consider the following guidelines:

1. Contributions should be in either of the following languages: Greek, English, German, French or Italian. Each paper should be accompanied by a Greek and an English summary of about 250 words.

2. Accepted abbreviations are those of *American Journal of Archaeology*, *Numismatic Literature*, J.F. Oates *et al.*, *Checklist of Editions of Greek and Latin Papyri, Ostraca and Tablets, ASP*.

3. Please submit your paper to: litinasn@uoc.gr and stefanakis@aegean.gr.

For further information see <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/about/submissions>.

4. Illustrations are submitted in .jpg or .tiff format of at least 1,200 dpi (dots per inch) for line art and 400 dpi for coloured and halftones (grayscale mode) resolution. All illustrations should be numbered in a single sequence.

It is the author's responsibility to obtain written permission to quote or reproduce material which has appeared in another publication or is still unpublished

EULIMENE SERIES of Independent Publications is freely accessible (Open Access): <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Contributions – Information:

Mediterranean Archaeological Society

Dr. Nikos Litinas, University of Crete, Department of Philology, Rethymnon – GR 74100 (litinasn@uoc.gr)

Prof. Manolis I. Stefanakis, University of the Aegean, Department of Mediterranean Studies: Archaeology, Linguistics, International Relations, Rhodes – GR 85132 (stefanakis@aegean.gr)

<https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/eulimene/index>

Περιεχόμενα
ΕΥΛΙΜΕΝΗ 25 (2024)

List of Contents
EULIMENE 25 (2024)

Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen / Sommaires / Riassunti	vii
Ευαγγελία Δήμα , Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία στην Κρεμαστή και το Παραδείσι Ρόδου και η συμβολή ενός νέου υστερορωμαϊκού τάφου στον λόφο του Ασωμάτου στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής.....	1
Anna Alexandropoulou , Female acrobats in the Classical world	31
Stella Drougou , On the occasion of a Hellenistic clay lamp from the ancient city of Aigai, Vergina.....	41
Γεώργιος Κ. Καλλής , Επτά κεραμικοί κλιβανοί από τον νομό Κορινθίας	51
Anagnostis Agelarakis , The Hippocratic Legacy in Cranial Trauma Surgery: from <i>On Head Wounds</i> to Rogerius Frugardi's <i>Chirurgia</i> , and the Semantic Transformation of “Trepanation” in Scholarship	79

**Περίληψεις / Summaries / Zusammenfassungen /
Sommaires / Riassunti**

Ευαγγελία Δήμα, Αρχαιολογικές θέσεις και μνημεία στην Κρεμαστή και το Παραδείσι Ρόδου και η συμβολή ενός νέου υστερορωμαϊκού τάφου στον λόφο του Ασωμάτου στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής, *EYΛΙΜΕΝΗ* 25 (2024), 1-29.

The article examines the monumental topography (archaeological sites and monuments) of the settlements of Kremasti and Paradisi in Rhodes, as well as the contribution of a late Roman tomb recently found on the eastern slope of the Asomatos hill, which rises between the two settlements. In historical times, this area belonged administratively and geographically to ancient Ialysia, which occupied the northern end of the island and was its most important part.

The archaeological research in both settlements commenced with the Italian excavations during the interwar period, while subsequently, after the incorporation of the Dodecanese to Greece, the extensive rescue research was undertaken by the Ephorate of Antiquities of the Dodecanese. In this context, a chamber tomb was discovered, which despite its modest findings, constitutes a substantial contribution to the monumental topography of the region characterized for the most part by fertile plains that favored habitation from a very early age. The traces of its ancient inhabitants, lost in the depths of history, are identified in the abundant movable finds from the settlements of Kremasti and Paradisi, the architectural remains, the craft workshops and agricultural establishments, as well as the necropoleis scattered throughout the area of Ialysia.

Anna Alexandropoulou, Female acrobats in the Classical world, *EYΛΙΜΕΝΗ* 25 (2024), 31-39.

Οι εικονιστικές σκηνές αγγείων από την Αθήνα και τη Νότια Ιταλία, καθώς και ένα σύνολο κοροπλαστικών παραδειγμάτων από τη Λέσβο και τις Λιπάρες νήσους μεταξύ άλλων, συμβάλλουν στην εξέταση και την ερμηνεία του ρόλου των γυμνών ακροβάτιδων στην κλασική κοινωνία. Μολονότι η παραδοσιακή σχέση τους με τα συμπόσια και τον κόσμο των εταιρών είναι αδιαμφισβήτητη, οι εικονιστικές σκηνές της αττικής και κατω-ιταλιώτικης αγγειογραφίας, καθώς και οι αρχαίες πηγές, παρέχουν ενδείξεις για την εμφάνιση των γυμνών ακροβάτιδων και σε λατρευτικά πλαίσια, όπως για παράδειγμα στον τελετουργικό χορό *καλαθίσκο*. Δεν αποκλείεται να συνιστούν μία τελετουργική δραστηριότητα που σχετίζεται με τελετές ενηλικίωσης, δεδομένου ότι οι ακροβάτιδες, εκτός φυσικά από Διονυσιακές σκηνές, εμφανίζονται σε σκηνές που συνδέονται κυρίως με την Άρτεμη και τον Απόλλωνα.

Vases from Athens and South Italy, and statuettes from Lesbos and the Lipari islands among others, form a rich material for the examination and interpretation of the role of naked female acrobats in classical society. Their traditional connection with *symposia* and the world of *hetairai* has largely remained undisputed. A new interpretation is also possible based on the examination of figured scenes on Attic and Italian red-figure vases and literary sources. These offer evidence for the appearance of female naked acrobats in cultic contexts which include other known ceremonial acts such as the *kalathiskos* dance. Female acrobats appear in scenes chiefly connected with Artemis, Apollo and Dionysus. Therefore, we may assume that besides their evident connection with the world of spectacle, they may also form a special ritual activity related to the passage to adulthood.

Stella Drougou, On the occasion of a Hellenistic clay lamp from the ancient city of Aigai, Vergina, *EYAIMENH* 25 (2024), 41-50.

Το θραύσμα ενός ελληνιστικού πήλινου λύχνου με αξιοπρόσεκτη φυτική διακόσμηση στην ανάγλυφη λαβή του, εύρημα των τελευταίων χρόνων στον ανασκαφικό τομέα «αγρός Τσακίριδη» στη Βεργίνα, αποτελεί την αφορμή για ορισμένες παρατηρήσεις ως προς τα διακοσμητικά θέματα της μικροτεχνίας – και όχι μόνο – στην απερχόμενη ελληνιστική περίοδο. Αξιζει να σημειωθεί ότι ο ανασκαφικός τομέας «αγρός Τσακίριδη» γειτνιάζει με το ανεσκαμμένο Μητρόω στην αρχαία πόλη των Αιγών (Βεργίνα), στα ΒΔ αυτού. Στον υπό έρευνα ακόμη χώρο έχουν αποκαλυφθεί κυρίως τα οικοδομικά λείψανα εργαστηριακών εγκαταστάσεων καθώς και χαρακτηριστικά κινητά ευρήματα, κατάλοιπα βιοτεχνικών προϊόντων.

The fragment of a Hellenistic clay lamp with a remarkable relief handle, a recent find from the excavational sector “Tsakiridis field” in Vergina, gave rise to some observations on the decorative motives of Hellenistic handcrafts products. It is noteworthy, that the site “Tsakiridis field” lies in the vicinity of the excavated Metroon in the ancient city of Aigai (Vergina), where remains of workshops as well as other finds, products of their workmanship, are significantly substantiated.

Γεώργιος Κ. Καλλής, Επτά κλίβανοι από τον νομό Κορινθίας, *EYAIMENH* 25 (2024), 51-78.

The subject of this essay are the ceramic kilns that were identified and investigated in the region of Corinth. Two kilns were excavated in the area of ancient Sikyon and date back to the Hellenistic era and five kilns were discovered at Kamari of the municipality of Xylokastro, dated to the Roman period. In addition to the structural and functional elements of the kilns, the ceramic finds resulting from the excavation are also examined. The study of these humble monuments is a useful tool for reconstructing the social and economic organization of the ceramic workshop during antiquity and contributes to the promotion of the kilns’ research in the region of the Peloponnese.

Anagnostis Agelarakis, The Hippocratic Legacy in Cranial Trauma Surgery: from *On Head Wounds* to Rogerius Frugardi's *Chirurgia*, and the Semantic Transformation of "Trepanation" in Scholarship, *EYAIMENH* 25 (2024), 79-93.

Στην ιστορία της ιατρικής, η Ιπποκρατική πραγματεία *Περί Των Εν Κεφαλήι Τρωμάτων* αποτελεί την αρχαιότερη γραπτή πηγή της χειρουργικής αντιμετώπισης καταγμάτων κρανίου λόγω τραυματισμού. Πολλές σύγχρονες επιστημονικές δημοσιεύσεις αναφέρονται στις Ιπποκρατικές κρανιο-χειρουργικές μεθόδους, υπογραμμίζοντας τη σημασία τους στην ιστορία της ιατρικής. Συχνά συγκρίνουν τις Ιπποκρατικές πρακτικές με αρχαιο-παθολογικές περιπτώσεις κρανιο-χειρουργικών επεμβάσεων σε διαφορετικές περιόδους και περιοχές από τη Νεολιθική Εποχή και εφεξής. Ωστόσο, ορισμένα σχόλια που διατυπώνονται εκ των υστέρων, μετά από δύο και πλέον χιλιετίες, είναι ανακριβή ή ελλιπή. Σπανίως δε, αποδίδονται στον Ιπποκράτη εικασίες για ελλείψεις στη μεθοδολογία ή στις εμπειρικές του γνώσεις και δεξιότητες, βασισμένες ενδεχομένως σε ατελή μελέτη ή παρερμηνεία της πρωτογενούς ιστορικής πηγής, αλλά και σε ό,τι αφορά στον όρο «τρυπανισμός», που υιοθετήθηκε τον 19ο αιώνα και περιλαμβάνει κάθε άνοιγμα στο κρανίο μέσω χειρουργικής επέμβασης.

Το άρθρο διερευνά πτυχές της Ιπποκρατικής πραγματείας, εστιάζοντας στις χειρουργικές διαδικασίες, τις τεχνικές και τα εργαλεία που χρησιμοποιήθηκαν, με παράθεση αποσπασμάτων αρχαίων κειμένων. Επιπλέον, προσφέρει μια διαχρονική ανάλυση από τον 5ο αι. π.Χ. έως την Αναγέννηση, αναδεικνύοντας τη σημασία της Ιπποκρατικής κληρονομιάς και καταδεικνύοντας τις επιστημονικές ανακρίβειες που προκύπτουν από την ελλιπή μελέτη του θέματος και την καθολική χρήση του όρου «τρυπανισμός» στη σύγχρονη αρχαιο-ανθρωπολογική βιβλιογραφία.

The Hippocratic treatise *On Head Wounds* (*Περί Των Εν Κεφαλήι Τρωμάτων*) stands as the earliest recorded account of surgical techniques for cranial fractures resulting from trauma. Its descriptions of surgical procedures, tools, and methodologies have been widely referenced in modern medical and archaeological scholarship. Researchers frequently compare these Hippocratic practices with evidence of cranial surgery observed across various historical and cultural contexts, from prehistoric times through antiquity. Despite its historical importance, interpretations of the treatise are sometimes shaped by modern assumptions rather than a faithful reading of the original text. Certain retrospective analyses, written more than two millennia later, present incomplete or inaccurate assessments, often due to misinterpretations of the primary source. These studies occasionally attribute deficiencies in surgical methodology or empirical knowledge to Hippocrates himself. Additionally, the 19th-century introduction of the term *trepanation*—which has come to encompass all surgically induced cranial openings—has contributed to a generalized and often misleading classification of ancient surgical practices.

This article revisits the surgical concepts outlined in *On Head Wounds*, focusing on operative techniques, instrumentation, and textual evidence. It also examines the evolving interpretation of these procedures from antiquity to the Renaissance, emphasizing the need for greater precision in discussing Hippocratic contributions and the impact of terminological imprecision on archaeo-anthropological discourse.

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΘΕΣΕΙΣ ΚΑΙ ΜΝΗΜΕΙΑ ΣΤΗΝ ΚΡΕΜΑΣΤΗ ΚΑΙ ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΣΙ ΡΟΔΟΥ ΚΑΙ Η ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΝΟΣ ΝΕΟΥ ΥΣΤΕΡΟΡΩΜΑΪΚΟΥ ΤΑΦΟΥ ΣΤΟΝ ΛΟΦΟ ΤΟΥ ΑΣΩΜΑΤΟΥ ΣΤΗ ΜΝΗΜΕΙΑΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ*

Ο χαμηλός λόφος του Ασωμάτου υψώνεται στο πεδινό βορειοδυτικό τμήμα της Ρόδου, στο σύνορο που διαχωρίζει τις κοινότητες Κρεμαστής στα ανατολικά και Παραδεισίου στα δυτικά, δίπλα ακριβώς στο αεροδρόμιο του νησιού (εικ. 1). Στους ιστορικούς χρόνους η περιοχή αυτή ανήκε διοικητικά και γεωγραφικά στην αρχαία Ιαλυσία, η οποία καταλάμβανε τη βόρεια απόληξη του νησιού και υπήρξε το σημαντικότερο τμήμα του¹.

Η αρχαιολογική έρευνα και στις δύο κοινότητες ξεκίνησε με τις ιταλικές ανασκαφές την εποχή του μεσοπολέμου². Στη συνέχεια, μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου στον εθνικό κορμό της Ελλάδας, τις εκτεταμένες έρευνες σωστικού χαρακτήρα ανέλαβε η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου με κύριο μέλημα τη θεσμοθέτηση των περιοχών αυτών ως αρχαιολογικών χώρων για την προστασία των μνημείων και του περιβάλλοντος χώρου τους. Ο χαρακτηρισμός της κοινότητας των Τριαντών ως οργανωμένου αρχαιολογικού χώρου ήδη από το 1965 και η κήρυξη του λόφου του Φιλερήμου ως τόπου ιστορικού και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους που ακολούθησε, σε συνδυασμό με τη θεσμοθέτηση αρχαιολογικών ζωνών στα μυκηναϊκά νεκροταφεία της Μόσχου και Μακριάς Βουνάρας³ και τον μινωικό οικισμό⁴ της

* Το άρθρο αφιερώνεται στην αγαπημένη φίλη και συνάδελφο Τούλα Μαρκέτου, της οποίας η πολυετής έρευνα και μελέτη της αρχαίας Ιαλυσίας προσέθεσε ένα ακόμη κεφάλαιο στην προϊστορία του Αιγαίου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στη φίλη και συνάδελφο Χαρούλα Φανταουσιάκη για την επιμέλεια του άρθρου, τις πολύτιμες παρατηρήσεις της και την πάντοτε θετική της διάθεση να μοιραστεί τη γνώση και την εμπειρία της. Τη σχεδιαστική αποτύπωση του τάφου επιμελήθηκαν ο τοπογράφος της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου Βασίλης Αγιακάτσικας και η σχεδιάστρια Μαριρένα Γκιώνη.

¹ Παπαχριστοδούλου 1989, 82.

² Εξαιρέση αποτελούν οι ανασκαφές στις κλιτύς του Φιλερήμου από τον Βρετανό υποπρόξενο στη Ρόδο Alfred Billioti κατά τα έτη 1868 και 1870-1871, τα αποτελέσματα των οποίων δεν είδαν ποτέ το φως της δημοσιότητας, και οι λαθρανασκαφές που ήταν φαινόμενο σύνθηες κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Οι πρώτες ανασκαφές της ακρόπολης και των νεκροπόλεων της Ιαλυσού, καθώς και η προστασία των αρχαιοτήτων από την αρχαιοκαπηλική δραστηριότητα με ειδική νομοθεσία το 1914, οφείλονται στον διευθυντή της αρχαιολογικής αποστολής στη Ρόδο, Amedeo Maiuri. Το έργο του συνεχίστηκε από τους διαδόχους του Giulio Jacopi και Luciano Laurenzi. Τα αποτελέσματα των ιταλικών ανασκαφών στην Ιαλυσό έγιναν γνωστά στη διεθνή επιστημονική κοινότητα κυρίως μέσω των αρχαιογνωστικών περιοδικών *Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni Italiane in Oriente*, *Clara Rhodos* και *Memorie dell'Istituto storico-archeologico di Rodi*.

³ Maiuri 1926, 83-341· Maiuri και Jacopi 1928, 60-65· Jacopi 1933-XI, 253-345· Benzi 1992.

⁴ Οι ανασκαφές της ΚΒ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, που διεξήχθησαν από τα τέλη της δεκαετίας του 1970 έως το 2012 με σκοπό την αποκάλυψη των ορίων του προϊστορικού οικισμού, έφεραν στο φως νέα στοιχεία για την πολεοδομική του οργάνωση, τη χρονολόγησή του και τον ρόλο που

Ιαλυσού που είχε ήδη εντοπιστεί από τους Ιταλούς την ανασκαφική περίοδο 1935-36⁵, οδήγησαν στη δημιουργία ισχυρής προστασίας και μέριμνας για τα μνημεία της περιοχής. Το 1999 κηρύχθηκαν ως ενιαίος αρχαιολογικός χώρος ο Ασωμάτος, η περιοχή του αεροδρομίου και το όρος Παραδείσι με τον ομώνυμο οικισμό, ενώ μερικά χρόνια αργότερα συμπληρώθηκε η κήρυξη του αρχαιολογικού χώρου Φιλερήμου με την επέκταση των ορίων του στον λόφο της Δάφνης και σε μέρος της κοινότητας Κρεμαστής, σε μία προσπάθεια οριοθέτησης και προστασίας των γεωμετρικών, αρχαϊκών και κλασικών νεκροπόλεων της αρχαίας Ιαλυσού⁶. Οι προαναφερόμενες κηρύξεις αρχαιολογικών χώρων, απαραίτητες για τη διαφύλαξη και διατήρηση των καταλοίπων του παρελθόντος, παρέχουν αφενός ολοκληρωμένη προστασία στο ιστορικό και αρχαιολογικό τοπίο της Ιαλυσίας και, αφετέρου, διασφαλίζουν θεσμικά τον συστηματικό έλεγχο των αρχαιολογικών χώρων μέσω αυτοψιών και δοκιμαστικών ερευνών στο πλαίσιο δημόσιων και ιδιωτικών έργων. Ως αποτέλεσμα, νέες θέσεις και ευρήματα έρχονται συνεχώς στο φως, συμπληρώνοντας τον καμβά της μακραίωνης ιστορίας του τόπου.

Τις θέσεις των εντοπισθέντων αρχαιολογικών λειψάνων στην περιοχή της Ιαλυσίας την περίοδο της Ιταλικής κατοχής κατέγραψε περιληπτικά ο U. Inglieri στο έργο του *Carta Archaeologica dell'Isola di Rodi*⁷, ενώ, μισό αιώνα αργότερα, ο I. Παπαχριστοδούλου δημοσίευσε μία αναλυτική καταγραφή των αρχαιολογικών θέσεων της Ιαλυσίας στη μελέτη του για τους αρχαίους ροδιακούς δήμους⁸.

Αρχαιολογικές θέσεις και ευρήματα στην Κρεμαστή

Ανατολικά του αεροδρομίου «Διαγόρας» της Ρόδου και του λόφου του Ασωμάτου εκτείνεται ο οικισμός της Κρεμαστής, ονομασία που απαντά σε παλαιά και νεότερα τοπωνύμια και σημαίνει τόπο κτισμένο γύρω από λόφο⁹. Στο κέντρο του οικισμού και σε υπερυψωμένη θέση ορθώνονται τα λείψανα ιπποτικού κάστρου¹⁰, το οποίο βρισκόταν σε άμεση οπτική επαφή με την οχύρωση του Φιλερήμου.

Μεγάλο μέρος των γεωμετρικών, αρχαϊκών, κλασικών και ελληνιστικών νεκροπόλεων της αρχαίας Ιαλυσίας έχουν βρεθεί στην Κρεμαστή. Ο μεγαλοπρεπής Ιερός Ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου ή της Παναγίας Καθολικής, που βρίσκεται στον σύγχρονο οικιστικό πυρήνα, οριοθετεί σε γενικές γραμμές από τα δυτικά την περιοχή των νεκροπόλεων, οι οποίες

διαδραμάτισε στο Αιγαίο και την Ανατολική Μεσόγειο από τη Μέση Εποχή του Χαλκού έως την Υστεροελλαδική ΠΙΑ2/ΒΙΠΙΙ περίοδο (Marketou 1988· 1998α· 1998β· 2009· 2010, 775-793· 2013· Παπαχριστοδούλου 1989, 85-87· Παπάζογλου-Μανιουδάκη 1990, 139-187). Τα πολύθυρα, οι ξεστές οικοδομές, οι τοιχογραφίες και οι τράπεζες προσφορών (Marketou 2018), καθώς και πολύτιμα ευρήματα, όπως τα ειδώλια λατρευτών (Marketou 1998α, 55-72), ανήκουν στην ώριμη Υστεροχαλκή ΙΑ φάση (Marketou 1990β, 106, πίν. 1), που προηγήθηκε του μεγάλου σεισμού και της πτώσης της ηφαιστειακής τέφρας από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας. Η πρόοδος των ανασκαφών, εκτός από την αποκάλυψη της υστεροχαλκής πόλης, οδήγησε στην αποκάλυψη καταλοίπων μεσοχαλκής κατοίκησης (Marketou 1988, 27-33· 2014, 175-195).

⁵ Ο μινωικός οικισμός εντοπίστηκε από τον Ιταλό αρχαιολόγο G. Monaco, ο οποίος όμως τον θεώρησε μυκηναϊκό (Monaco 1941), ενώ ο A. Furumark ήταν αυτός που αναγνώρισε την ύπαρξη μινωικής εγκατάστασης στα Τριάντα και τη χρονολόγησε σε τρεις διακριτές φάσεις: ΥΜ ΙΑ, τέλος ΥΜ ΙΑ-ΥΜ ΙΒ και τέλος ΥΜΙΒ-ΥΜ ΙΙ/ΙΙΑΙ (Furumark 1950, 150-271).

⁶ Jacopi 1928, 65-71· 1929, 7-284· Laurenzi 1936, 7-205.

⁷ Inglieri 1936.

⁸ Παπαχριστοδούλου 1989.

⁹ Παπαχριστοδούλου 1996, 145.

¹⁰ Gerola 1914, 233, εικ. 98.

εκτείνονται μέχρι τη θέση Μάρμαρο στ' ανατολικά, τη θέση Ανώακια και το ύψωμα της Δάφνης στα νότια και τη λεωφόρο Ελευθερίας στα βόρεια (εικ. 2). Στην περιοχή αυτή, η ιταλική αρχαιολογική δραστηριότητα των περιόδων 1916¹¹ έως 1928¹² και του 1934¹³ έφερε στο φως εκτεταμένα νεκροταφεία με σύνολα πολύτιμων κτερισμάτων.

Οι αρχαιότεροι τάφοι στην περιοχή αποκαλύφθηκαν κατά την ανασκαφή του 1934. Πρόκειται για δευτερογενείς καύσεις τοποθετημένες μέσα σε αγγεία, κυρίως υδρίες και αμφορείς, που ανάγονται στην πρωτογεωμετρική περίοδο. Με το πέρασμα των αιώνων ο αριθμός των καύσεων μειώθηκε σταδιακά και από τον 6ο αι. π.Χ. και εξής κυριάρχησαν οι ενταφιασμοί σε κιβωτιόσχημους τάφους¹⁴.

Στην Εκκλησία της Παναγίας Καθολικής, στις ανασκαφές του 1925, αποκαλύφθηκαν τέσσερις ταφές αρχαϊκής περιόδου με αξιόλογα κτερίσματα, εκ των οποίων ξεχωρίζουν αμφορίσκος, τρεις τριφυλλόστομες οινοχοϊσκες και πέντε αλάβαστρα, όλα κατασκευασμένα από μπλε ύαλο με διακόσμηση στις αποχρώσεις του κίτρινου και του μπλε¹⁵.

Οι έρευνες το 1925 επεκτάθηκαν και στα νοτιοανατολικά της εκκλησίας, στο ύψωμα *Ανώακια*¹⁶, το οποίο είχε ανασκαφεί και παλαιότερα, το 1923¹⁷. Στη θέση εντοπίστηκαν 22 ταφές του 6ου και 5ου αι. π.Χ. με κτερίσματα, από τα οποία ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν ένας αμφορέας του ρυθμού των Φικελλούρων και δύο αττικές λήκυθοι. Ανάμεσα στους κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους ξεχωριστό εύρημα αποτελεί μία κλαζομενιάκη σαρκοφάγος.

Ανατολικότερα του υψώματος Ανώακια, στη θέση Άγιος Γεώργιος¹⁸ ερευνήθηκαν τάφοι ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου και ένας μικρός ταφικός πυρήνας κλασικών χρόνων, αποτελούμενος από εννέα τάφους κτερισμένους με αλάβαστρο εξ αλαβάστρου, μελαμβαφή κύλικα, δύο πυξίδες, οινοχόη και δύο αττικές ληκύθους. Στην ίδια περιοχή βρέθηκαν θεμέλια αγροτικής εγκατάστασης, σύγχρονης του μικρού νεκροταφείου, ενώ κατά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2002 και το 2003, ήλθαν στο φως σποραδικά λείψανα της ύστερης αρχαϊκής, της κλασικής και κυρίως της ελληνιστικής περιόδου¹⁹.

Οι ενταφιασμοί σε κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους συνεχίστηκαν κατά τον 5ο και 4ο αι. π.Χ., όπως επιβεβαιώνει η εύρεση συστάδας ταφών στη θέση Αμπέλα²⁰ στα νότια του οικισμού της Κρεμαστής, με σημαντικά ευρήματα, όπως χρυσό δαχτυλίδι με σφιγμένη βέργα,

¹¹ Η ανασκαφική έρευνα άρχισε το 1916 και συνεχίστηκε το 1922 στα κτήματα Δρακίδη, Τσαμπίκου και στο ύψωμα της Δάφνης, βλ. Μαιυγι 1921, 252-259· 1926, 257-287.

¹² Από το 1924 έως το 1928 οι ανασκαφές συνεχίστηκαν στη θέση Μάρμαρο και επεκτάθηκαν στην περιοχή της Εκκλησίας της Παναγίας Καθολικής στην Κρεμαστή, καθώς και σε νέες θέσεις στην ευρύτερη περιοχή, όπως στη θέση Ασώματος, στον οικισμό Μαρτσά κ.α., βλ. Μαιυγι και Jacopi 1928, 56-71· Jacopi 1929.

¹³ Το 1934 διεξήχθη συμπληρωματική έρευνα στις πλαγιές του υψώματος της Δάφνης και στις θέσεις Άγιος Γεώργιος, Ανώακια και Μάρμαρο, βλ. Laurenzi 1936, 7-200.

¹⁴ Παπαχριστοδούλου 1989, 90.

¹⁵ Jacopi 1929, 213, T 197, εικ. 210.

¹⁶ Laurenzi 1936, 46-63.

¹⁷ Από την ανασκαφική έρευνα του 1923 στα Ανώακια ελάχιστα ευρήματα δημοσιεύτηκαν, βλ. Παπαποστόλου 1968, 77.

¹⁸ Laurenzi 1936, 44-45· Παπαχριστοδούλου 1989, 91.

¹⁹ Μαρκέτου 2012β, 289.

²⁰ Jacopi 1929, 153-161.

χρυσά ενώτια με διπλούς ρόδακες και μελαμβαφή ασκό τύπου guttus με ανάγλυφη κεφαλή Ηλίου.

Στη θέση Μάρμαρο, στο ανατολικό όριο των νεκροπόλεων, ερευνήθηκαν τάφοι των γεωμετρικών και αρχαϊκών χρόνων. Η πλειοψηφία των τάφων εκτεινόταν νότια της σημερινής λεωφόρου Ελευθερίας, στα κτήματα Κουφού²¹, Δρακίδη²², Τσαμπίκου²³, Κουκιά²⁴ και Λαγού²⁵ (εικ. 3). Στα βόρεια της λεωφόρου οι Ιταλοί αρχαιολόγοι ανέσκαψαν το κτήμα Παυλή²⁶ και μερικά χρόνια αργότερα, τα κτήματα Γιακουμή και Βασιλά²⁷. Οι τάφοι που ερευνήθηκαν στην περιοχή αυτή, εκτός από τον εντυπωσιακά μεγάλο αριθμό τους (υπερέβησαν τους 400), περιείχαν πλήθος ταφικών κτερισμάτων υψηλής ποιότητας. Εισηγμένη και εγχώρια κεραμική με περίτεχνη διακόσμηση, ειδώλια, πολυτελή κοσμήματα, χάλκινα αγγεία και όπλα, πολύτιμα μικροαντικείμενα, όπως περιαιπτα, σφραγιδόλιθοι κ.ά., συμπληρώνουν την εικόνα της Ιαλυσίας των ιστορικών χρόνων, η οποία είναι περισσότερο γνωστή από τις νεκροπόλεις της και λιγότερο από τα οικιστικά της κατάλοιπα²⁸.

Η προσπάθεια οριοθέτησης των διάσπαρτων γεωμετρικών και αρχαϊκών νεκροταφείων στη θέση Μάρμαρο οδήγησε στον εντοπισμό και άλλων τάφων με φτωχή κτέριση, που ανάγονται στην ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο²⁹. Νότια της τοποθεσίας Μάρμαρο και δυτικά του Φιλερήμου, η ιταλική αρχαιολογική σκαπάνη, που αποσκοπούσε στην ανεύρεση νέων ταφικών συγκροτημάτων, επεκτάθηκε στις πλαγιές και το πλάτωμα του υψώματος Δάφνη σε δύο ανασκαφικές φάσεις³⁰, ενώ μία πρώτη αυτοψία στην περιοχή είχε πραγματοποιήσει ο L. Pernier το 1914, κατά την οποία εντόπισε κεραμική μυκηναϊκής, αρχαϊκής και κλασικής εποχής³¹. Η έρευνα στο ύψωμα Δάφνη απέδωσε συστάδες τάφων με καύσεις και εγχυτρισμούς του 7ου αι. π.Χ. και μικρές συστάδες κιβωτιόσημων τάφων του 6ου αι. π.Χ.³², οι οποίες, σύμφωνα με τον I. Παπαχριστοδούλου, ανήκουν σε διαφορετικά νεκροταφεία και υποδεικνύουν την ύπαρξη του σημαντικότερου ίσως οικισμού της ιστορικής Ιαλυσού³³.

Μεταπολεμικά, οι έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, στο πλαίσιο σωστικών ανασκαφών, αποκάλυψαν τμήματα των νεκροταφείων της γεωμετρικής, αρχαϊκής και κλασικής περιόδου που είχαν διαφύγει των ενιατικών ιταλικών ερευνών. Το 1961 ερευνήθηκαν στο 11ο χλμ. της λεωφόρου Ελευθερίας (Ρόδος-Παραδείσι) τάφοι του 4ου αι. π.Χ., καθώς και μία καύση που απέδωσε ένα χρυσό διάδημα με διακόσμηση έκτυπου ανθεμίου, μία μελαμβαφή κοτύλη, μία σιδερένια σπλεγγίδα και οστέινες ψήφους³⁴. Ακίνητα που είχαν ερευνηθεί από τους Ιταλούς ανασκαφείς απέδωσαν νέα ευρήματα κατά τη

²¹ Jacopi 1929, 262, 267-269.

²² Jacopi 1929, 37-53, 113-126, 141-142, 165-204, 212-213, 217, 222-232, 264-267.

²³ Jacopi 1929, 23-33, 84-112, 129, 131-153, 163-164, 213-221, 227, 233-260, 269-272, 274-278.

²⁴ Jacopi 1929, 54-71, 127-129.

²⁵ Jacopi 1929, 72-81, 129-130, 146.

²⁶ Jacopi 1929, 82-83.

²⁷ Laurenzi 1936, 64-200.

²⁸ Γρηγοριάδου 1999, 263.

²⁹ Παπαχριστοδούλου 1989, 246-247, σημ. 408.

³⁰ Η πρώτη ανασκαφική φάση πραγματοποιήθηκε το 1922 και η δεύτερη το 1934.

³¹ Pernier 1914, 225.

³² Maiuri 1926, 327-330· Jacopi 1929, 81-82, 146-147· Laurenzi 1936, 29-43· Παπαχριστοδούλου 1989, 90.

³³ Παπαχριστοδούλου 1989, 90.

³⁴ Κωνσταντινόπουλος 1969.

διεξαγωγή δοκιμαστικών τομών στο πλαίσιο οικοδόμησής τους, τα οποία, αν και αποσπασματικού χαρακτήρα, συμπλήρωσαν την εικόνα των νεκροπόλεων της αρχαίας Ιαλυσίας.

Στο οικόπεδο ιδιοκτησίας Τσιτσιμοίρη (πρώην Κουκκιά³⁵), που βρίσκεται μεταξύ των παλαιότερων ιταλικών ανασκαφών στα κτήματα Τσαμπίκου στα ανατολικά και Λαγού στα δυτικά, εντοπίστηκαν δύο γεωμετρικές ταφές με εντυπωσιακά ευρήματα³⁶. Η πρώτη ταφή ήταν μία καύση σε γεωμετρικό αμφορέα, την οποία συνόδευαν διάφορα μετάλλια αντικείμενα, όπως σιδερένια και χάλκινα δαχτυλίδια, χάλκινα ελάσματα και ηλίσκοι, σιδερένιες και χάλκινες αιχμές δοράτων, σιδερένια μαχαίρια και ξίφη, δηλωτικά της πολεμικής ιδιότητας του νεκρού. Η δεύτερη ταφή, ένας ορθογώνιος λακκοειδής τάφος με παιδικό ενταφιασμό, διέθετε πλούσια κτέριση με αγγεία (υψίποδες σκύφους, προχοϊσκες κ.ά), περιδέραιο από ψήφους φαγιεντιανής, χάλκινο περιάπτο και σιδερένια σφαιρίδια.

Στη νότια πλευρά της Λεωφόρου Ελευθερίας (από το οικόπεδο Τσαμπικάκη στα ανατολικά μέχρι και το οικόπεδο Ζερβού στα δυτικά), κατά τη διάνοιξη ορύγματος στο πλαίσιο κοινωφελούς έργου του ΟΤΕ³⁷ ήρθαν στο φως σποραδικά αρχιτεκτονικά κατάλοιπα των ύστερων ελληνιστικών χρόνων, ενεπίγραφοι βωμοί, ενεπίγραφη στήλη με αετωματική επίστεψη, καθώς και τμήμα του αρχαϊκού νεκροταφείου της Ιαλυσίας με έξι κτιστούς κιβωτιόσχημους τάφους, κτερισμένους με άβαφα ως επί το πλείστον αγγεία, όπως αμφορέα, υδρία, χύτρα, σκύφο, αλάβαστρο, οστέινη σπάτουλα και αμφορίσκο. Η διάνοιξη ενός δεύτερου ορύγματος κατά μήκος της Λεωφόρου Ελευθερίας μερικά χρόνια αργότερα, στο πλαίσιο έργων της κοινότητας Κρεμαστής, έφερε στο φως αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που χρονολογούνται στους ρωμαϊκούς χρόνους και την ύστερη αρχαιότητα³⁸.

Στην ευρύτερη περιοχή των αρχαϊκών νεκροταφείων της Ιαλυσίας, ανατολικότερα της εκκλησίας της Παναγίας Καθολικής και σε μικρή απόσταση από αυτήν, εντοπίστηκαν κιβωτιόσχημοι τάφοι και ενταφιασμός σε πίθο με εμπιέστη διακόσμηση. Στο νοτιοανατολικό τμήμα του οικοπέδου Ζερβού³⁹ αποκαλύφθηκε τμήμα του αρχαϊκού νεκροταφείου και επάνω από αυτό ελληνιστικό κτίσμα, πιθανώς ηρώο, στα νότια του οποίου διέρχεται το βόρειο όριο αρχαίου δρόμου. Η συγκεκριμένη αρχαία οδός διαπιστώθηκε ότι συνεχιζόταν και στο βορειότερο τμήμα του οικοπέδου Κ. Λαγού⁴⁰, όπου παλαιότερα οι ιταλικές ανασκαφές είχαν αποκαλύψει συστάδα καύσεων της ύστερης γεωμετρικής περιόδου, και πιο συγκεκριμένα των μέσων του 8ου έως τον 7ο αι. π.Χ., με σημαίνοντα ρόλο στην έρευνα για την εξέλιξη των ταφικών εθίμων των πρώιμων φάσεων των νεκροπόλεων της Ιαλυσίας⁴¹. Με την ανασκαφή της Εφορείας στο οικόπεδο Κ. Λαγού⁴² αποκαλύφθηκαν εκατέρωθεν του δρόμου εργαστηριακές εγκαταστάσεις των ελληνιστικών χρόνων, αποτελούμενες από τραπεζιόσχημο κτήριο, δύο δεξαμενές και σύστημα λαξευτών και ενός κτιστού αγωγού, οι οποίες απέδωσαν μεγάλο αριθμό οξειδωμένων μαζών σιδήρου⁴³. Η ανασκαφική έρευνα του οικοπέδου ολοκληρώθηκε το 1993,

³⁵ Jacopi 1929, 54-71, 127-129.

³⁶ Μαρκέτου 2009, 1150-1152· Φαρμακίδου 2004, 165-176.

³⁷ Γρηγοριάδου 1998β, 536-539.

³⁸ Μαρκέτου 2003γ, 1104-1105.

³⁹ Οικόπεδο Ζερβού, Μαρκέτου 1992β· Μαρκέτου 1993β, 617.

⁴⁰ Μαρκέτου 1993β· Γρηγοριάδου 1996, 481· 1998α, 533-536· Γρηγοριάδου και Μαρκέτου 1998, 528-529.

⁴¹ Για τη δημοσίευση των ιταλικών ανασκαφών στο οικόπεδο Λαγού βλ. Jacopi 1929, 72-81, 129-130, 146.

⁴² Γρηγοριάδου 1998α, 533-536.

⁴³ Γρηγοριάδου 1999.

αποκαλύπτοντας κάτω από τα ελληνιστικά κατάλοιπα 11 συνολικά πρωτογενείς καύσεις με πλούσια και πολύτιμη κτέριση, που περιελάμβανε χρυσό δαχτυλίδι, χρυσούς σφηκωτήρες και ελάσματα από διάδημα, προχοΐδια, σκύφους, ιωνικές κύλικες, ειδώλιο, αρυβάλλους, σφονδύλια και οινοχόες, η δημοσίευση των οποίων έδωσε για πρώτη φορά μία πλήρη εικόνα των πρωτογενών καύσεων της Ιαλυσού⁴⁴. Στα βαθύτερα στρώματα εντοπίστηκαν γεωμετρικά και μυκηναϊκά όστρακα πάνω από στρώμα ηφαιστειακής τέφρας. Σημειώνεται μάλιστα ότι στρώματα ηφαιστειακής τέφρας έχουν εντοπιστεί οποράδην από την Κρεμαστή μέχρι τον Διεθνή Αερολιμένα Ρόδου «Διαγόρας», όπου έχει καταγραφεί και η μεγαλύτερη έκταση της τέφρας στο νησί⁴⁵.

Στον χαμηλό λόφο Κουμνούκι Κρεμαστής, στο κτήμα του Σ. Παναγιώτα, περιοχή στην οποία εικάζεται η ύπαρξη νεκροταφείου ελληνιστικών χρόνων, βρέθηκε κτιστός κιβωτιόσχημος τάφος με ενεπίγραφη επιτύμβια στήλη ενσωματωμένη στο ανατολικό τμήμα του. Η στήλη φέρει αετωματική επίστεψη και ανάγλυφη παράσταση τριών μορφών⁴⁶.

Την παλαιοχριστιανική Ιαλυσό εντόπισε πριν μερικές δεκαετίες η αρχαιολογική σκαπάνη σε περιοχή της Κρεμαστής. Οι ανασκαφές της τότε 4ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων αποκάλυψαν στο οικόπεδο Τσαμπικάκη⁴⁷ (πρώην κτήμα Δρακίδη⁴⁸) το πρώτο γνωστό παλαιοχριστιανικό οικοδόμημα στην περιοχή της Ιαλυσίας, μία τρίκλιτη παλαιοχριστιανική βασιλική με μαρμαροθετημένα και πλακόστρωτα δάπεδα, καθώς και τάφους της ίδιας περιόδου. Κάτω από τα δάπεδα βρέθηκε αρχαϊκή και γεωμετρική κεραμική, ενώ βόρεια του παλαιοχριστιανικού συγκροτήματος εντοπίστηκαν τρεις κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι της αρχαϊκής νεκρόπολης. Ο δυτικότερος εξ αυτών διατηρούσε οξυκόρυφο αμφικλινές κάλυμμα και ήταν ασύλητος. Τον νεκρό συνόδευαν αλάβαστρο εξ αλαβάστρου, αττικός σκύφος τύπου bolsal, ασημένια σπάτουλα και σιδερένια σπλεγίδα. Στα πλέον πρόσφατα ευρήματα ανήκουν η αποκάλυψη μνημειώδους τοίχου παλαιοχριστιανικής περιόδου⁴⁹, που βρέθηκε σε μικρή απόσταση από το οικόπεδο Τσαμπικάκη, σχετιζόμενου πιθανώς με τη βασιλική και τους παλαιοχριστιανικούς τάφους, καθώς και ο εντοπισμός αγροτικής εγκατάστασης των ελληνιστικών χρόνων στην παραλία της Κρεμαστής, στην περιοχή της Παναγίας της Περιγιαλενής⁵⁰.

⁴⁴ Γρηγοριάδου κ.ά. 2001.

⁴⁵ Κάτω από παχύ στρώμα ηφαιστειακής τέφρας από την έκρηξη του ηφαιστείου της Θήρας, το οποίο εντοπίστηκε σε βάθος έως -3,00 μ. στο αεροδρόμιο της Ρόδου «Διαγόρας», βρέθηκαν ίχνη μινωικής κατοίκησης (Υστεροχαλκής ΙΑ περιόδου), βλ. Marketou 1990β, 100-113· Μαρκέτου 1992δ, 618. Για τις επιπτώσεις της έκρηξης του ηφαιστείου της Θήρας στη Ρόδο, βλ. Doumas 1988. Ηφαιστειακή τέφρα αποκαλύφθηκε επίσης σε πολλά ακίνητα στον οικισμό της Κρεμαστής και κοντά στον Ανώγειο σε βάθος που υπερβαίνει τα τέσσερα μέτρα: οικόπεδο Καρανικόλα, Γεωργίου, Αρ. Τζώρη, Ελ. και Στ. Τζωριτζή-Λιαμή (Μαρκέτου 1993α, 619-621)· οικόπεδο Σ. Πλάτση (Μαρκέτου 1997α)· οικόπεδο Σταυριά-Δημητράκη (Μαρκέτου 2003στ, 1105)· οικόπεδο Μάτση (Μαρκέτου 2012α, 289).

⁴⁶ Μαρκέτου 1992γ, 617-618.

⁴⁷ Μαρκέτου 1992α, 616-617· 2003β, 1104· 2004, 955.

⁴⁸ Jacopi 1929, 112-126, 129, 139-142.

⁴⁹ Χρονικά υπό δημοσίευση.

⁵⁰ Χρονικά υπό δημοσίευση. Στην ίδια περιοχή έχουν εντοπιστεί κεραμική ρωμαϊκής περιόδου, οστά ζώων, μάζες πηλού και καύση, βλ. Φαρμακίδου 2014, 1353-1354.

Τέλος, στην παραλιακή περιοχή μεταξύ Τριαντών και Κρεμαστής, στις θέσεις Βίγλες και Κιόλες⁵¹, η εύρεση παλαιοχριστιανικών τάφων υποδεικνύει την ύπαρξη οικισμών της ίδιας περιόδου.

Αρχαιολογικές θέσεις και ευρήματα στο Παραδείσι

Δυτικά του λόφου του Ασωμάτου και της περιοχής του αεροδρομίου εκτείνεται ο οικισμός Παραδείσι, καταλαμβάνοντας την πεδιάδα βόρεια του ομώνυμου βουνού⁵², από τους πρόποδες του μέχρι και τη θάλασσα. Το Παραδείσι κατά την Ιπποτοκρατία ονομαζόταν Βιλλανόβα⁵³, ονομασία που διατήρησε και ο νεότερος οικισμός μέχρι το 1948. Η περίοδος αυτή σηματοδοτείται από τα κατάλοιπα του ιπποτικού οικισμού και του κάστρου, ενώ τοπόσημο των ιπποτικών χρόνων στην περιοχή αποτελεί το μεσαιωνικό κρηναίο οικοδόμημα Σταυροθόλι⁵⁴, που βρίσκεται στην περιοχή του αεροδρομίου, βορείως της θέσης Κουφά. Ο παλαιότερος πυρήνας του σημερινού Παραδείσιου βρίσκεται στο Παλαιοχώρι, περίπου 500 μ. ανατολικότερα της σημερινής εισόδου του οικισμού, κοντά στις τρεις πηγές Κουφά, Κουρί και Σταυροθόλι⁵⁵.

Οι πληροφορίες για το Παραδείσι βασίζονται σε πλήθος αρχαιολογικών κυρίως μαρτυριών (εικ. 4). Οι πρωιμότερες ενδείξεις ανθρώπινης δραστηριότητας ανιχνεύονται στις θέσεις Κουφά-Άγιος Μερκούριος⁵⁶, Κουρί⁵⁷ και Ασπρόπηλος⁵⁸, όπου οι ιταλικές ανασκαφές το 1913 είχαν εντοπίσει διάσπαρτα μυκηναϊκά νεκροταφεία. Συγκεκριμένα, στις θέσεις Κουφά-Άγιος Μερκούριος εντοπίστηκαν οκτώ μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι, κτερισμένοι με αγγεία, αντικείμενα από στεατίτη, ψήφους από χρυσό και καρνεόλη, καθώς και μία χρυσή πλάκα με ανάγλυφη παράσταση χταποδιού⁵⁹. Περισσότεροι θαλαμοειδείς τάφοι των μυκηναϊκών χρόνων ερευνήθηκαν στη θέση Κουρί⁶⁰, όπου εντοπίστηκαν επίσης οικιστικά κατάλοιπα της ίδιας περιόδου. Επιπλέον, νότια του Ιερού Ναού του Αγίου Νικολάου, στη θέση Ασπρόπηλος⁶¹, ερευνήθηκαν έξι μυκηναϊκοί θαλαμοειδείς τάφοι, οι οποίοι διέθεταν παρόμοια κτέριση με αυτή των τάφων στη θέση Κουφά. Ένας ακόμη μυκηναϊκός τάφος του ίδιου τύπου, κτερισμένος με αγγεία της Υστεροελλαδικής ΙΙΑ/ΙΙΒ περιόδου εντοπίστηκε στην κάθετη διασταύρωση του επαρχιακού δρόμου από το Παραδείσι προς την περιοχή Καλαμώνας, στη θέση Τσουκαλάδες⁶².

⁵¹ Παπαχριστοδούλου 1987β, 447.

⁵² Η ονομασία του όρους Παραδείσι οφείλεται στους ωραίους κήπους των επαύλεων των Φλωρεντινών μεγαλεμπόρων Bardi και Peruzzi της εποχής των Ιπποτών, που ήταν κτισμένες στους πρόποδες του, βλ. Παπαχριστοδούλου 1996, 109.

⁵³ Παπαχριστοδούλου 1989, 101.

⁵⁴ Κόλλιας 1980, 984.

⁵⁵ Hope Simpson και Lazenby 1973, 138.

⁵⁶ Inglieri 1936, 30, FN 38.

⁵⁷ Inglieri 1936, 30, FN 39.

⁵⁸ Inglieri 1936, 31, FN 43.

⁵⁹ Pace 1914, 369-370· 1916, 89.

⁶⁰ Pace 1916, 88· Maiuri 1926, 252, App. II· Hope Simpson 1981, 195· Mee 1982, 48· Παπαχριστοδούλου 1989, 103· Benzi 1992, 408.

⁶¹ Pace 1916, 87-88· Hope Simpson και Lazenby 1973, 138· Hope Simpson 1981, 195· Mee 1982, 47· Παπαχριστοδούλου 1989, 103· Benzi 1992, 408.

⁶² Laurenzi 1938, 51· Hope Simpson 1981, 195· Mee 1982, 48· Παπαχριστοδούλου 1989, 104.

Με βάση τα προαναφερόμενα ευρήματα τα όρια της μυκηναϊκής νεκρόπολης φαίνεται να καταλαμβάνουν μία εκτεταμένη περιοχή, η οποία ορίζεται από τη θέση Κουφάς στα ανατολικά έως το σημερινό χωριό Παραδείσι στα δυτικά. Οι R. Hope Simpson και J.F. Lazenby θεωρούν ότι η μυκηναϊκή εγκατάσταση πιθανότατα κατελάμβανε το ύψωμα του κάστρου ή το Παλαιοχώρι⁶³, ενώ τα διάσπαρτα ίχνη διαλυμένων αρχαίων τοιχοδομιών, που εντοπίζονται σε όλη την έκταση μεταξύ του σύγχρονου και του παλαιού χωριού, αποτελούν βάσιμη μαρτυρία για την ύπαρξη στην περιοχή οικιστικών πυρήνων των προϊστορικών και ιστορικών χρόνων⁶⁴ (εικ. 5). Στην ίδια θέση, στην περιοχή του Καλαμώνα, κατά τη διάρκεια έργων υδροδότησης του Στρατού, εντοπίστηκαν δύο ασύλητοι κτιστοί κιβωτιόσχημοι τάφοι με εξωτερική κτέριση δύο οξυπύθμενων αμφορέων και άλλα διάσπαρτα όστρακα αμφορέων, που χρονολογούνται στην κλασική περίοδο⁶⁵.

Δυτικότερα της θέσης Ασπρόπηλος και νοτιότερα της εκκλησίας της Αγίας Μαρίνας, στη θέση Πατελλάκια⁶⁶, εντοπίστηκαν τάφοι λαξευμένοι στην παραδεισιώτικη πωρόπετρα, χωρίς ωστόσο να είναι σαφές μέχρι και σήμερα εάν πρόκειται για αρχαίους τάφους, όπως σημειώνει ο Pernier⁶⁷, ή για ελληνιστικούς, αφού ο ίδιος τύπος τάφου απαντά και στην ελληνιστική περίοδο⁶⁸.

Ακόμη δυτικότερα, στη θέση Χαλόπετρα⁶⁹, εντοπίστηκαν κτίσμα υστερορωμαϊκής περιόδου και θραύσματα μαρμάρινης σαρκοφάγου, τμήματα της οποίας υπήρχαν διάσπαρτα στο χωριό⁷⁰. Στην ίδια περιοχή βρίσκεται και το ιπποτικό εκκλησάκι του Αγίου Αββακούμ⁷¹, η Αγία Τράπεζα του οποίου εδράζεται σε ορθογώνιο βωμίσκο διακοσμημένο με ανάγλυφες ταινίες και βουκράνια. Ο βωμίσκος φέρει αετωματική επίστεψη στις πλάγιες στενές πλευρές και στηρίζει παλαιοχριστιανικό θωράκιο διακοσμημένο με λατινικό σταυρό. Τέλος, η ύπαρξη ελληνιστικής –ίσως και παλαιότερης– νεκρόπολης με θαλαμοειδείς τάφους⁷² αναφέρεται στη δυτικότερη ευρύτερη περιοχή του Παραδεισίου, στην τοποθεσία Σταυρός⁷³.

Σπουδαίο εύρημα των ιταλικών ερευνών αποτελεί η αποκάλυψη αποθέτη με αμφορείς στην παραλιακή περιοχή του Παραδεισίου, στη θέση Ρενάκι⁷⁴. Οι αμφορείς ήταν τοποθετημένοι σε σειρά συνολικού μήκους 180 μ. και αποτελούσαν τμήμα εργαστηριακής ή αγροτικής εγκατάστασης της ελληνιστικής περιόδου (210-170 π.Χ.)⁷⁵. Ο αποθέτης της Βιλλανόβα (εικ. 6), όπως ονομάστηκε, περιείχε περίπου 500 αμφορείς, ενσφράγιστους ροδιακούς στην πλειονότητά τους, χαρακτηριστικά δείγματα εγχώριας παραγωγής την περίοδο που η Ρόδος ήταν μία εύρωστη και ακμάζουσα πόλις-κράτος. Ο αποθέτης μελετήθηκε και δημοσιεύτηκε αρχικά από τον Α. Μάιυρι⁷⁶ και μετέπειτα από την V. Grace⁷⁷, οι οποίοι

⁶³ Hope Simpson και Lazenby 1973, 138.

⁶⁴ Παπαχριστοδούλου 1989, 101.

⁶⁵ Αποστόλου 1992, 618.

⁶⁶ Inglieri 1936, 30, FN 40.

⁶⁷ Pernier 1914, 225· Παπαχριστοδούλου 1989, 103.

⁶⁸ Παπαχριστοδούλου 1989, 103.

⁶⁹ Inglieri 1936, 31, FN 42.

⁷⁰ Pace 1914, 370· 1916, 90.

⁷¹ Παπαχριστοδούλου 1989, 104.

⁷² Maiuri 1926, 252.

⁷³ Inglieri 1936, 31, FN 44.

⁷⁴ Inglieri 1936, 30-31, FN 41.

⁷⁵ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1989, σημ. 492-493, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁶ Maiuri 1924, 249-269.

διατύπωσαν διαφορετικές απόψεις ως προς τη χρήση της θέσης και τον προορισμό των αγγείων⁷⁸. Ο Μαιύγι θεώρησε ότι επρόκειτο για αγγεία τοπικών κεραμικών εργαστηρίων που, ενώ είχαν αποθηκευτεί με σκοπό την εξαγωγή τους, οι συνθήκες δεν το επέτρεψαν, με αποτέλεσμα να ξεχαστούν στο σημείο που βρέθηκαν, ενώ η Grace υποστήριξε ότι οι αμφορείς αποτέλεσαν ένα είδος φράχτη ή αναλήμματος. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η άποψη του Ι. Παπαχριστοδούλου πως οι αμφορείς θα πρέπει να αποτελούσαν το απόθεμα αγροτικής εγκατάστασης που δραστηριοποιούνταν στην περιοχή, το οποίο χρησιμοποιήθηκε μεταγενέστερα για την κατασκευή τοίχου ή φράχτη αγροτεμαχίου⁷⁹. Σε κάθε περίπτωση, ο αποθέτης αποτελεί εύρημα μείζονος σημασίας για τα αρχαιολογικά δεδομένα της Ρόδου, καθώς περιλαμβάνει ένα από τα πλουσιότερα και σπουδαιότερα σύνολα ενσφράγιστων ροδιακών αμφορέων, το οποίο μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες σχετικά με την παραγωγή αμφορέων της ελληνιστικής Ρόδου. Στον ίδιο χώρο βρέθηκαν και λείψανα ρωμαϊκού νεκροταφείου, επιβεβαιώνοντας τη συνέχεια της χρήσης του χώρου σε μεταγενέστερα χρόνια.

Εκτός των ιταλικών ανασκαφών, μεγάλη ήταν η συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία του Παραδεισίου και των νεότερων ερευνών της ελληνικής Αρχαιολογικής Υπηρεσίας, που ακολούθησαν μετά την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων στην Ελλάδα. Το 1973, κατά τις εργασίες διαμόρφωσης του αεροδρομίου, η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου σε μία προσπάθεια διάσωσης της κρήνης Σταυροθόλι που κινδύνευε από βέβαιη κατάρρευση, εντόπισε στην περιοχή μικρή συστάδα ρωμαϊκών κεραμοσκεπών τάφων, που οριζόταν από σειρές ακανόνιστων λίθων, και μία τεφροδόχο κάλπη ελληνιστικής περιόδου⁸⁰. Δεκαετίες μετά, κατά τη διενέργεια των έργων κατασκευής του νέου διαδρόμου τροχοδρόμησης αεροσκαφών, αποκαλύφθηκε αγγείο (πιθανώς ταφικό) της Πρώιμης ή Μέσης Εποχής του Χαλκού, καθώς και τοίχος με κατεύθυνση ΒΑ-ΝΔ, κατασκευασμένος από αργούς πωρόλιθους σε σφηνοειδή διάταξη⁸¹.

Στα βόρεια του οικισμού Παραδείσι, στο πλαίσιο εργασιών διαμόρφωσης του γηπέδου ποδοσφαίρου, αποκαλύφθηκαν αρχιτεκτονικά κατάλοιπα μεγάλης εργαστηριακής εγκατάστασης των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων⁸² (εικ. 7). Η εγκατάσταση περιελάμβανε 22 κτιστούς απιόσχημους σιρούς με επίπεδο πυθμένα, τρεις ορθογώνιες κτιστές δεξαμενές επιχρισμένες με κουρασάνι και κτιστό αγωγό, ο οποίος εδραζόταν στον φυσικό μαλακό βράχο της περιοχής. Τη συνέχιση της χρήσης του χώρου και στους μεταγενέστερους χρόνους μαρτυρά η εύρεση χάλκινων νομισμάτων που χρονολογούνται στον 5ο-6ο και στο άμισό του 7ου αι. μ.Χ. Τέλος, οι πλέον πρόσφατες έρευνες στην ευρύτερη περιοχή του οικισμού αποκάλυψαν συστάδα ρωμαϊκών ασύλητων τάφων με πολύτιμη κτέριση, οι οποίοι γειτνιάζουν με λείψανα εργαστηρίου, η χρήση του οποίου δεν έχει μέχρι στιγμής προσδιοριστεί⁸³.

⁷⁷ Grace 1934, 216-217.

⁷⁸ Παρόμοιες σειρές αμφορέων έχουν εντοπιστεί και σε ανασκαφές της πόλης της Ρόδου, μέσα σε καταστρώματα αρχαίων οδών και συνδέονται άλλοτε με εργαστήρια αμφορέων και άλλοτε με όρια ή φράχτες. Βλ. ενδεικτικά Ντούμας 1980· Παπαχριστοδούλου 1987α. Επίσης στην Ιαλυσό, στον λόφο Μόσχου Βουνάρα, βλ. Μαρκέτου 1989, 326, και στην παραλία Ιαλυσού, Μαρκέτου 1989, 329· 2003α.

⁷⁹ Παπαχριστοδούλου 1989, 106.

⁸⁰ Κόλλιας 1980, 984· Παπαχριστοδούλου 1989, 105.

⁸¹ ΑΔ 50 (1995), 796.

⁸² Λύκου 2013, 1181.

⁸³ Χρονικά υπό δημοσίευση.

Ασώματος Κρεμαστής: αρχαιολογικές μαρτυρίες και ευρήματα από την Εποχή του Χαλκού έως την ύστερη αρχαιότητα

Ο Ασώματος (εικ. 8), ο οποίος οφείλει την ονομασία του στη λατρεία των Αρχαγγέλων⁸⁴, είναι γνωστός αρχαιολογικά ήδη από την περίοδο της Ιταλοκρατίας⁸⁵. Η ανθρώπινη παρουσία στη θέση καλύπτει την προϊστορική περίοδο έως και τα ιστορικά χρόνια.

Από τις νεότερες αρχαιολογικές έρευνες, σημαντικές είναι οι ανασκαφές της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου που διεξήχθησαν τη δεκαετία του 1980. Στην πεδινή έκταση δυτικά του λόφου αποκαλύφθηκε το αρχαιότερο πρωτοαστικό κέντρο του νησιού με μεγαρόσχημα κτήρια και διάρκεια ζωής που καλύπτει όλο το διάστημα της Πρωτοχαλκής ΙΒ περιόδου, δηλαδή από το 2400/2300 έως το 2050/1950 π.Χ., οπότε και εγκαταλείπεται⁸⁶ (εικ. 9). Πλήθος περιτέχνων σκευών (πρόχοι, ασκοί, αμφορείς κ.λπ.) μαρτυρούν την άνθηση ενός αστικοποιημένου προϊστορικού οικισμού με σχέσεις και αλληλεπιδράσεις με το βορειοανατολικό Αιγαίο και την αντίπερα μικρασιατική ακτή⁸⁷. Η συνολική έκταση του οικισμού δεν έχει μέχρι σήμερα εξακριβωθεί, ωστόσο, από τη δοκιμαστική έρευνα που διενεργήθηκε σε γειτινάζοντα ακίνητα, διαπιστώθηκε ότι τα οικιστικά λείψανα εκτείνονται προς τα ανατολικά⁸⁸, όχι όμως προς τα νότια⁸⁹ και δυτικά⁹⁰.

Το ανατολικότερο τμήμα του πρωτοχαλκού οικισμού καταστράφηκε από την κατασκευή αρχαίου νεκροταφείου⁹¹, τμήμα του οποίου εντοπίστηκε εκεί το 1985 κατά τη διάρκεια αρχαιολογικών ερευνών. Ερευνήθηκαν 15 συνολικά ταφές, που χρονολογούνται στο β' μισό του 6ου και στον 5ο αι. π.Χ. (εικ. 10). Οι τάφοι, κιβωτιόσχημοι στην πλειονότητά τους, περιείχαν πλούσια εσωτερική και εξωτερική κτέριση. Τα κινητά ευρήματα περιλαμβάνουν δαχτυλίδια, ενώτια, σπλεγγίδες, αγγεία διαφόρων τύπων, ανάμεσά τους και μυροδοχεία, καθώς και ένα όστρεο τριδάκνης με εγχάρακτη παράσταση, που συνόδευε γυναικεία ταφή⁹².

Η Ιταλική Αρχαιολογική Υπηρεσία ανέσκαψε την περιοχή τα έτη 1924-1925 και έφερε στο φως τη βάση ενός μνημειακού κτηρίου ρωμαϊκής εποχής, το οποίο πιθανώς ταυτίζεται με συλλογικό ταφικό χώρο, καθώς και κινητά ευρήματα από τα οποία ξεχωρίζουν μία σαρκοφάγος και ένα δαχτυλίδι με χρυσή σφενδόνη⁹³. Στη νοτιοανατολική πλαγιά του λόφου του Ασώματος αποκαλύφθηκαν επίσης τάφοι της ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου, τους

⁸⁴ Το τοπωνύμιο οφείλεται στη μεταβυζαντινή εκκλησία των Αγίων Ασωμάτων πάνω στον λόφο.

⁸⁵ Inglieri 1936, FN 28, αρ. 23.

⁸⁶ Μαρκέτου 1995, 503· 1996, 480-481· 1999, 778-781.

⁸⁷ Για τον αρχιτεκτονικό τύπο του μεγάρου και τις σχέσεις με το βορειοανατολικό Αιγαίο και τα μικρασιατικά παράλια, βλ. Marketou 1990α, 40-47· Μαρκέτου 1997β, 395-413.

⁸⁸ Κατά τη δοκιμαστική έρευνα που διενεργήθηκε στο οικόπεδο Μπάτη (1997) αποκαλύφθηκαν συστάδα αρχαϊκών και κλασικών τάφων, καθώς και αρχιτεκτονικά κατάλοιπα του πρωτοχαλκού οικισμού, επιβεβαιώνοντας ότι ο οικισμός εκτεινόταν προς τα ανατολικά, βλ. Μαρκέτου 2003δ.

⁸⁹ Δοκιμαστική έρευνα που διεξήχθη το 2022 στο οικόπεδο Τσουρουνάκη (Χρονικά υπό δημοσίευση) και παλαιότερα στο οικ. Θεοδωρόπουλου (Μαρκέτου 2003ε), στη νότια πλευρά του αμαξιτού δρόμου Κρεμαστής-αεροδρομίου Παραδεισίου, έδειξε ότι ο πρωτοχαλκός οικισμός δεν συνεχίζεται πέρα από τον σύγχρονο δρόμο που οριοθετεί προς νότο τον οικισμό.

⁹⁰ Δοκιμαστική έρευνα που διεξήχθη το 2021 στο οικόπεδο Λαθουράκη υποδεικνύει ότι ο οικισμός δεν εκτείνεται προς τα δυτικά (Χρονικά υπό δημοσίευση).

⁹¹ Κωστομητσόπουλος και Μαρκέτου 1992, 618.

⁹² Για μία σύντομη αναφορά βλ. Filimonos-Tsopotou και Marketou 2014, 69-70.

⁹³ Jacopi 1926-27, 329· Παπαχριστοδούλου 1989, 91.

οποίους οι R. Hope Simpson και J.F. Lazenby⁹⁴, στην επιφανειακή έρευνα που διεξήγαν το 1960 στην περιοχή, έχουν συνδέσει με την ύπαρξη μικρού οικισμού⁹⁵, ίχνη του οποίου έχουν εντοπιστεί νοτιοδυτικά της εκκλησίας των Αγίων Ασωμάτων. Στον ίδιο λόφο, στο πλαίσιο υλοποίησης κοινωφελών έργων, ανασκάφτηκε συστάδα κεραμοσκεπών τάφων χωρίς κτερίσματα⁹⁶, ενώ ως ένα ακόμη σημαντικό εύρημα της θέσης μπορεί να αναφερθεί ο «θησαυρός» 70 αργυρών ροδιακών νομισμάτων⁹⁷, που χρονολογούνται στο β' μισό του 3ου-αρχές 2ου αι. π.Χ.⁹⁸ και αποτελούν τυχαίο εύρημα των ανδρών της Χωροφυλακής το 1965. Τα νομίσματα του θησαυρού συστήνουν αντιπροσωπευτικό δείγμα της νομισματικής κυκλοφορίας στη Ρόδο στο τέλος της πρώιμης ελληνιστικής περιόδου, κατά την οποία το ροδιακό κράτος βρισκόταν στο αποκορύφωμα της ακμής και της δύναμής του.

Τη χρήση της θέσης του Ασωμάτων από την περίοδο της Χαλκοκρατίας έως την ύστερη αρχαιότητα επιβεβαιώνει και η πρόσφατη εύρεση ενός νέου τάφου των ύστερων ρωμαϊκών χρόνων.

Ο υστερορωμαϊκός τάφος

Στην ανατολική κλιτύ του λόφου του Ασωμάτων εντοπίστηκε το 2021 αβαθής βραχοσκεπή με ταφική χρήση (εικ. 11). Ο βράχος ήταν ήδη ορατός ανάμεσα σε άλλα βραχώδη εξάρματα του λόφου, ωστόσο ο τάφος εντοπίστηκε από περιπατητή, ο οποίος διέκρινε ανθρώπινα οστά να προεξέχουν στο φυτόχωμα του πρανούς και ειδοποίησε τις Αρχές για περαιτέρω διερεύνηση. Η επείγουσα σωστική ανασκαφή που ακολούθησε, αποκάλυψε έναν θαλαμοειδή τάφο, λαξευμένο στον κροκαλοπαγή βράχο του λόφου σε ύψος 2,00 μ. από την επιφάνεια του σύγχρονου δρόμου. Από τη στρωματογραφία της παρείας διαπιστώθηκε ο μαλακός βράχος με ενσωματωμένα χαλίκια που όριζε την οροφή του τάφου, ενώ προσχωσιγενές αμμοχάλικο κάλυπτε τη θέση της ταφής και το υπόλοιπο πρανές λόγω της εγγύτητας του λόφου με τη δυτική όχθη του Κρεμαστεινού ποταμού.

Ο τάφος ήταν ασύλητος, είχε όμως υποστεί φυσική καταστροφή από τις κατακρημνίσεις του πρανούς του λόφου. Το ταφικό στρώμα ήταν αναμοχλευμένο και διαταραγμένο, ενώ ο θάλαμός του φαινόταν κομμένος κατά μήκος, γεγονός που ίσως οφείλεται σε παλαιότερη ανθρώπινη δραστηριότητα.

Ο τάφος είναι προσανατολισμένος στον άξονα Β-Ν και παρουσιάζει ελλειψοειδή κάτοψη, μέγιστου μήκους 2,35 μ., σωζόμενου πλάτους 0,75 μ. και ύψους έως 1,20 μ. (εικ. 12). Το τοίχωμα στο βάθος είναι διαμορφωμένο σε κάθετο μέτωπο, ενώ ο φυσικός βράχος είναι λαξευμένος με ελαφρά κατωφέρεια προς τα ανατολικά, κατά το δυνατόν επίπεδος για την τοποθέτηση των οστών. Ο νεκρός είχε εναποτεθεί σε ύπια θέση με την κεφαλή στο νότο.

⁹⁴ Hope Simpson και Lazenby 1973.

⁹⁵ Hope Simpson και Lazenby 1973, 138· βλ. επίσης Παπαποστόλου 1968, 80.

⁹⁶ Οι τάφοι παρουσιάζουν χαρακτηριστικά όμοια με αυτά των παλαιοχριστιανικών τάφων στις θέσεις Βίγλες και Κιόλες, στην παραλιακή περιοχή της αρχαίας Ιαλυσού, Παπαχριστοδούλου 1987β· 1987γ.

⁹⁷ Οικονομίδου 1968, 456· Κωνσταντινόπουλος 1969. Ο θησαυρός αποτελείται από δέκα τετράδραχμα, 43 διδραχμα και 17 δραχμές πλινθοφόρες. Οι τελευταίες οφείλουν το όνομά τους στην έγκοιλη τετράγωνη επιφάνεια του οπισθότυπου, η οποία ονομάζεται *πλίνθος* και φέρει το *λαλούν σύμβολον* της πόλης, το *ρόδον*. Στον εμπροσθότυπο κοσμούνται με την ακτινοστεφή κεφαλή του Ηλίου σε κατατομή προς τα δεξιά, Στεφανάκης και Δημητρίου 2015, 159.

⁹⁸ Οικονομίδου και Αποστόλου 2006, 151-155, πίν. 6-8.

Πολλά από τα οστά του είχαν κυλήσει στο πρανάς, ενώ τα κρανιακά και τα μακρά οστά, κυρίως των άνω άκρων, βρέθηκαν εκτός επίχωσης.

Τον νεκρό στον «επέκεινα βίο» του συνόδευε ένα άωτο χυτρίδιο τοποθετημένο κοντά στο κρανίο. Βόρεια των ποδιών, με κλίση προς βορειοανατολικά, αποκαλύφθηκε δεύτερη ταφή, ένας εγχυτρισμός σε αμφορέα και μία τριφυλλόστομη οινοχοϊσκη σε επαφή με αυτόν. Το ταφικό αγγείο (εικ. 13) ήταν πλαγιασμένο με το στόμιο στα νότια και στερεωμένο με μολώματα. Στο εσωτερικό του εγχυτρισμού βρέθηκε σκελετός βρέφους, η θέση του οποίου παραμένει ασαφής, καθώς η ταφή ήταν διαταραγμένη. Για να διευκολυνθεί η εναπόθεση του μικρού σώματος στο αγγείο, είχε αφαιρεθεί ο λαιμός του μέχρι τον ώμο. Το εσωτερικό του ταφικού αγγείου ήταν γεμισμένο με άμμο και φιλό αμμοχάλικο, που πιθανότατα τοποθετήθηκε κατά τη διάρκεια του ενταφιασμού⁹⁹, χαρακτηριστικό που απαντά και στο εσωτερικό ταφικών αγγείων με παιδικές ταφές πρωιμότερης περιόδου στο νεκροταφείο της Βρουλιάς¹⁰⁰. Μεταξύ του παιδικού εγχυτρισμού και των ανθρώπινων σκελετικών καταλοίπων εντοπίστηκαν οστά κυνός, αγαπημένου τετράποδου φίλου του ανθρώπου¹⁰¹. Αξίζει να αναφερθεί ο χθόνιος ρόλος των σκύλων και η σχέση τους με θεότητες που σχετίζονται με τη γονιμότητα, την εγκυμοσύνη και την προστασία του τοκετού. Η σχέση αυτή έχει προσδιοριστεί μέσα από αναθήματα μετά από τοκετό σε προστάτιδες θεές των επιτόκων, όπως η Ειλείθυια και η Άρτεμις Ορθία¹⁰². Οι σκύλοι έχουν συσχετιστεί επίσης με θυσίες για τη διευκόλυνση του τοκετού ή ως μέρος της ταφικής τελετουργίας¹⁰³.

Οι εγχυτρισμοί βρεφών και παιδιών σε αγγεία υπήρξε συνήθης πρακτική ενταφιασμού, που συχνά αντιπαραβάλλεται με την επιστροφή στη μήτρα της μητέρας. Για την ταφική χρήση των αμφορέων έχει υποστηριχθεί ότι στη θρησκευτική τους διάσταση συμβόλιζαν τα αγαθά που περιείχαν ή αντιπροσώπευαν, «αναγκαία» και για τους αποθανόντες στη ζωή μετά θάνατον¹⁰⁴. Εγχυτρισμοί βρεφών και νηπίων απαντούν σε διάφορες θέσεις του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς χρόνους μέχρι και τον 7ο αι. μ.Χ.¹⁰⁵. Στη Ρόδο η ταφική πρακτική του εγχυτρισμού είναι γνωστή από τα νεκροταφεία των αρχαϊκών χρόνων στην Ιαλυσό¹⁰⁶, την Κάμιρο¹⁰⁷, τα Κοσκινού¹⁰⁸ και τη Βρουλιά¹⁰⁹. Ο πρωιμότερος παιδικός

⁹⁹ Σκαρλατίδου 2010, 349.

¹⁰⁰ Kinch 1914, 42.

¹⁰¹ Ταφές ζώων σε νεκροταφεία δεν ήταν σπάνιες στην αρχαιότητα. Ενδεικτικά βλ. νεκροταφείο αρχαίας Ακάνθου, Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου 1996, 297. Ελεύθερες ταφές κυνών έχουν εντοπιστεί και στην πόλη της Ρόδου, στην περιοχή της Ψαροπούλας, βλ. Φιλήμονος 1995, 478, πίν. 267α· Κανίνια 2004, 930, σχέδ. 1.

¹⁰² Bourbou και Themelis 2010, 116-117.

¹⁰³ Preston Day 1984, 27.

¹⁰⁴ Callender 1965, 25. Πιθανώς η υπόθεση αυτή βρίσκεται έρεισμα στο έργο του Λουκιανού *Περί Πένθους*, 9: *...τρέφονται δὲ ἄρα ταῖς παρ' ἡμῖν χοαῖς καὶ τοῖς καθαγιζομένοις ἐπὶ τῶν τάφων· ὡς εἴ τω μὴ εἴη καταλειμμένος ὑπὲρ γῆς φίλος ἢ συγγενής, ἄσιτος οὗτος νεκρὸς καὶ λιμώττων ἐν αὐτοῖς πολιτεύεται.*

¹⁰⁵ Γενικά για εγχυτρισμούς βρεφών, νηπίων και παιδιών, βλ. Robinson 1942, 165-173· Bourbou και Themelis 2010, 111-128· Guimier-Sorbets και Morizot 2010· Kurtz και Boardman 2018, 91-92, 178-179. Για την κτέρηση των παιδικών ταφών, βλ. Hermary και Dubois 2012. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η συγκέντρωση εγχυτρισμών βρεφών και νηπίων σε ξεχωριστά νεκροταφεία, όπως το νεκροταφείο της Κυλίνδρας στη νήσο Αστυπάλαια, το οποίο περιλαμβάνει πάνω από τρεις χιλιάδες ενταφιασμούς που χρονολογούνται από τη γεωμετρική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, βλ. Φανταουσιόκη 2021, 41, σημ. 21, όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία· 2023, 105-113.

¹⁰⁶ Οι Ιταλοί αρχαιολόγοι έφεραν στο φως εγχυτρισμούς κοντά στην εκκλησία της Παναγίας Καθολικής στην Κρεμαστή (Jacopi 1929, 126), στα κτήματα Τσαμπίκου (Jacopi 1929, 111-112, 132-149), Δρακίδη (Jacopi 1929, 112-126, 129, 139-142), Κουκκιά (Jacopi 1929, 127-129), Λαγού (Jacopi 1929, 129-130, 146) και στο νότιο άκρο της κοιλάδας της Δάφνης (Laurenzi 1936, 29-43)· Gates 1983, 28-29.

εγχυτρισμός γεωμετρικής περιόδου έχει εντοπιστεί στην Πλάτσα Δαφνίου της Ιαλυσού κατά τη διάρκεια των ιταλικών ανασκαφών του 1927¹¹⁰. Εγχυτρισμοί βρεφών και παιδιών έχουν επισημανθεί και σε ταφικά συγκροτήματα στην ελληνιστική νεκρόπολη της αρχαίας Ρόδου¹¹¹, στο νοτιότερο τμήμα της Ιαλυσίας¹¹², ενώ η ταφική αυτή πρακτική απαντά και στην παλαιοχριστιανική περίοδο μαζί με ταφές που βρέθηκαν στην παραλιακή περιοχή της αρχαίας Ιαλυσού, στις θέσεις Βίγλες και Κιόλες¹¹³.

Οι νέες ταφές του Ασωμάτου από τα κτερίσματά τους (εικ. 14) χρονολογούνται με σχετική ασφάλεια στην υστερορωμαϊκή περίοδο και συγκεκριμένα στο β' μισό του 3ου αι. μ.Χ.

Κατάλογος ευρημάτων

1. Άωτο χυτρίδιο (αρ. κατ. Π 38390)

Ύ. 0,087 μ., Δ. σώματος 0,09 μ., Δ. χείλους 0,002 μ.

Σχεδόν ακέρατο, αποκρουσμένο στο χείλος. Φέρει απολεπίσεις κατά τόπους. Πηλός ροδόχρους με λίγα εγκλείσματα και μίκα. Άβαφο με λεπτό υπόλευκο επίχρισμα. Σώμα βαθύ ημισφαιρικό με λοξότμητο χείλος και με εσωτερικό περιχέλιωμα για την υποδοχή πώματος(;). Κοίλο στη βάση του. Οριζόντιες επάλληλες ραβδώσεις καλύπτουν το σώμα. Το χυτρίδιο ανήκει στον χαρακτηριστικό ραβδωτό αιγαιακό τύπο με το βαθύ πεπεσμένο κυλινδρικό σώμα και την καμπύλη επιφάνεια έδρασης, που μοιάζει σχεδόν αδιαμόρφωτη. Οι οριζόντιες ραβδώσεις σταματούν λίγο πάνω από την επιφάνεια έδρασης. Η απουσία αιθάλης από την επιφάνεια του αγγείου υποδεικνύει αποκλειστικά ταφική χρήση, χωρίς να έχει προηγουμένως χρησιμοποιηθεί ως μαγειρικό σκεύος.

Πρβ. Hayes 1983, 122, τύπος 4, σχέδ. 6, αρ. 67· Sackett 1992, 170, πίν. 218, S1, αρ. 5.

2. Τριφυλλόστομη οινοχοϊσκη (αρ. κατ. Π 38391)

Ύ. 0,094 μ., Δ. σώματος 0,08 μ., Δ. χείλους 0,035 μ., Δ. βάσης 0,03 μ.

Ακέραιη. Πηλός ροδόχρους, λεπτόκοκκος, καθαρός με μίκα. Άβαφη με υπόλευκο επίχρισμα. Σώμα σφαιρικό με παράλληλες αβαθείς αυλακώσεις, τριφυλλόσχημο στόμιο και επίπεδη κυκλική βάση με αυλάκωση στο κέντρο. Κάθετη ταινιωτή λαβή εκτείνεται από το χείλος μέχρι τον ώμο, αμελώς συγκολλημένη, με ίχνη δακτυλικού αποτυπώματος στην πρόσφυσή της.

Πρβ. Hayes 1983, 122, τύπος 4, σχέδ. 6, αρ. 76· Sackett 1992, 173-174, πίν. 172, αρ. 9.

3. Αμφορέας (αρ. κατ. Α 25681)

Ύ. 0,50 μ., Δ. μέγ. 0, 92 μ., Δ. χείλους 0,025 μ.

¹⁰⁷ Η ανασκαφή στις νεκροπόλεις της Καμίρου αποκάλυψε εγχυτρισμούς στο Μακρύ Λαγγόνι (Jacorí 1931, 261-301) και στο Κεχράκι (Jacorí 1931, 352-375).

¹⁰⁸ Φανταουτσάκη 2012, 46.

¹⁰⁹ Kinch 1914, 89. Από τις 75 ταφές του νεκροταφείου της Βρουλιάς, οι 45 ήταν εγχυτρισμοί βρεφών και παιδιών, βλ. Gates 1983, 22.

¹¹⁰ Jacorí 1929, 146, Πλάτσα Δαφνίου, Τ 141.

¹¹¹ Ζερβάκη 2003, 1098-1099· Πατσιαδά 2009, 1142· 2013, 232-234.

¹¹² Τρεις ταφικές πυρές και δύο εγχυτρισμοί αρχαϊκών-πρώιμων κλασικών χρόνων εντοπίστηκαν στον σημερινό οικισμό Αρχαγγέλου, Μαρκέτου 1998, 540-542.

¹¹³ Παπαχριστοδούλου 1987γ.

Συγκολλημένος από εννέα τμήματα. Λείπουν τμήματα των λαβών, αλλά διατηρούνται στον λαιμό και τον ώμο σε ικανό μέγεθος οι προσφύσεις τους. Αποκρούσεις και απολεπίσεις κατά τόπους. Έντονα ρηγματωμένα τοιχώματα σε δύο σημεία. Πηλός κιτρινέρυθρος, με εγκλείσματα και μίκα. Άβαφος με λεπτό υπόλευκο επίχρισμα. Λαιμός κυλινδρικός, χαμηλός αναλογικά με το σώμα, χείλος έξω νεύον. Σώμα διευρυμένο ωοειδές με τη μέγιστη διάμετρο στον ώμο και κοίλη βάση. Ο αμφορέας φέρει χαμηλά αβαθή αυλάκωση μήκους 0,05 μ., που πιθανώς χρησίμευε στη μεταφορά του. Το σώμα περιβάλλεται από επάλληλες νευρώσεις, πυκνές στον ώμο και σε πιο αραιή διάταξη στην κοιλιά και προς τη βάση. Κάθεται λαβές εκφύονται αμέσως κάτω από το χείλος, φέρουν στρογγυλεμένη ράχη και είναι αμελώς συγκολλημένες.

Ο αμφορέας αποτελεί ροδιακό τύπο, ο οποίος αντιγράφεται στην Κρήτη από την εποχή του Αυγούστου έως τα μέσα του 3ου αι. μ.Χ.¹¹⁴ Τα βασικά του χαρακτηριστικά φαίνεται να ακολουθούν τις γενικές μορφολογικές τάσεις της ύστερης ρωμαϊκής περιόδου στην ανατολική Μεσόγειο¹¹⁵.

Πρβ. Sackett 1992, πίν. 173, αρ. 3. Πρβ. επίσης τους τύπους των κρητικών αμφορέων: Empereur κ.ά. 1992, 644-645· Robinson 1959, αρ. K 112, πίν. 15.

Αντί επιλόγου

Η ομοιότητα των αγγείων του υστερορωμαϊκού τάφου του Ασωμάτου έγκειται στις οριζόντιες νευρώσεις στο σώμα, την κοίλη επιφάνεια έδρασης και το λεπτό επίχρισμα, γνωρίσματα συνήθη στα αγγεία της συγκεκριμένης περιόδου, ενώ η χαμηλή ποιότητα και το αμελές πλάσιμο αποτελούν χαρακτηριστικά μαζικής παραγωγής και πιθανώς υποδηλώνουν την κατασκευή τους για ταφική χρήση.

Τα κτερίσματα των ταφών και το ταφικό αγγείο του εγχυτρισμού αποτελούν βασικά προϊόντα ανατολικών, αιγαικών ή μικρασιατικών εργαστηρίων, γνωστών με την ονομασία Eastern Coarse Ware¹¹⁶, ενώ παράλληλα, λόγω των ραβδώσεων που φέρουν στην επιφάνειά τους, ανήκουν στην κατηγορία των Ribbed Cooking Ware¹¹⁷. Πρόκειται για βασικούς τύπους χρηστικών αγγείων, απαραίτητων στον καθημερινό βίο, που απαντούν σε όλες τις περιόδους χωρίς ουσιαστικές διαφοροποιήσεις. Τέτοιου είδους αγγεία είναι κοινά την περίοδο 60-250 μ.Χ. σε περιοχές του Αιγαίου μέχρι την Αδριατική¹¹⁸. Γενικότερα, τα ευρήματα του υστερορωμαϊκού τάφου είναι ομοιογενή και ακολουθούν την παραγωγή τοπικών εργαστηρίων σε μία περίοδο κατά την οποία οι νεωτερισμοί είναι λιγιστοί και η εικονιστική διακόσμηση εγκαταλείπεται σταδιακά¹¹⁹.

Ο άγνωστος μέχρι πρότινος θαλαμοειδής τάφος στην πλαγιά του λόφου του Ασωμάτου, παρά τα ταπεινά του ευρήματα, αποτελεί μία ουσιαστική συμβολή στη μνημειακή τοπογραφία της περιοχής, η οποία χαρακτηρίζεται στο μεγαλύτερο τμήμα της από εύφορες πεδινές εκτάσεις που ευνόησαν την κατοίκηση από πολύ νωρίς. Τα ίχνη των παλαιών της κατοίκων, που χάνονται στο βάθος της ιστορίας, αναγνωρίζονται στα άφθονα κινητά ευρήματα από τους

¹¹⁴ Πρβ. Marangou-Lerat 1995, 67, πίν. viii, εικ. 41-43· Marangou-Lerat 2002, 68, εικ. 1.

¹¹⁵ Πρβ. Lemaître 2002, 214, εικ. 1 (creteoise 1).

¹¹⁶ Μίχα και Κουρκουμέλης 2010, 284.

¹¹⁷ Hayes 1983, 97-169.

¹¹⁸ Hayes 1997, 76-80.

¹¹⁹ Hayes 2010, 21-36.

οικισμούς Κρεμαστής και Παραδεισίου, τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα, τις εγκατεσπαρμένες σε όλη την έκταση της Ιαλυσίας νεκροπόλεις, τις εργαστηριακές και αγροτικές εγκαταστάσεις, οι οποίες όμως δεν είναι δυνατόν να εξαντληθούν σε αυτό το μικρό πόνημα.

Οι αρχαιολογικές έρευνες στην περιοχή των δύο οικισμών συνεχίζονται, μολονότι οι πυρήνες τους έχουν πλέον ασφυκτικά οικοδομηθεί και το αρχαιολογικό τους παλίμψηστο βρίσκεται κάτω από τον σύγχρονο πολεοδομικό ιστό. Τα τελευταία χρόνια που η οικοδόμηση επεκτείνεται στην παράκτια ζώνη της Κρεμαστής και στην εκτός σχεδίου περιοχή του Παραδεισίου, η αρχαιολογική έρευνα στις περιοχές αυτές αναμένεται να συμπληρώσει τις ατελείς γνώσεις μας για την εξέλιξη της μνημειακής τους τοπογραφίας και νέα στοιχεία να εμπλουτίσουν τον μακρύ κατάλογο των αρχαιολογικών θέσεων, που παραμένει «ανοικτός», για να περιλάβει τα δεδομένα των νέων ερευνών.

Βιβλιογραφία

- ΑΔ 50 (1995), Β2 Χρονικά, 796.
- Αποστόλου, Ε. 1992. «Περιοχή Καλαμώνα. Κ.Μ. 565 (έργα Στρατού)», ΑΔ 42 (1987), Β2 Χρονικά, 618.
- Γρηγοριάδου, Α. 1996. «Κρεμαστή. Λεωφόρος Ελευθερίας (οικόπεδο Κ. Λαού)», ΑΔ 46 (1991), Β2 Χρονικά, 481.
- Γρηγοριάδου, Α. 1998α. «Κρεμαστή. Λεωφόρος Ελευθερίας (οικόπεδο Κ. Λαού)», ΑΔ 48 (1993), Β2 Χρονικά, 533-536.
- Γρηγοριάδου, Α. 1998β. «Έργα ΟΤΕ επί της λεωφόρου Ελευθερίας», ΑΔ 48 (1993), Β2 Χρονικά, 536-539.
- Γρηγοριάδου, Α. 1999. «Ίχνη εργαστηριακής εγκατάστασης στην περιοχή της αρχαίας Ιαλυσού», στο *Ρόδος 2400 Χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523). Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Ρόδος 24-29 Οκτωβρίου 1993*, τ. Α. Αθήνα: ΥΠΠΟ, 263-270.
- Γρηγοριάδου Α., Α. Γιαννικουρή και Τ. Μαρκέτου. 2001. «Καύσεις νεκρών από την Ιαλυσό», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Ρόδος, 29 Απριλίου-2 Μαΐου 1999*. Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης, ΚΒ' ΕΠΚΑ, ΜΑΕ, 373-403.
- Γρηγοριάδου, Α. και Τ. Μαρκέτου. 1998. «Ιαλυσία», ΑΔ 48 (1993), Β3 Χρονικά, 528-529.
- Ζερβάκη, Φ. 2003. «Οδός Δωδώνης (Κ.Μ. 290 Ο.Τ. 406, οικόπεδο Κ. Καρίμαλη)», ΑΔ 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1098-1099.
- Κανίνια, Ε. 2004. «Συμβολή ακτής Μιαούλη και οδού Κρήτης (οικόπεδο Μαραγκάκη-Κυριαζοπούλου)», ΑΔ 53 (1998), Β3 Χρονικά, 930.
- Κόλλιας, Η. 1980. «Μεσαιωνική κρήνη Παραδεισίου», ΑΔ 29 (1973-1974), Β3 Χρονικά, 984.
- Κωνσταντινόπουλος, Γ. 1969. «Μουσειακά Εργασία: Ρόδος», ΑΔ 23 (1968), Β2 Χρονικά, 432.
- Κωστομητσόπουλος, Φ. και Τ. Μαρκέτου. 1992. «Αποχετευτικό όρυγμα κοινότητας Παραδεισίου στη θέση Ασώματος Κρεμαστής», ΑΔ 42 (1987), Β2 Χρονικά, 618.
- Λύκου, Π. 2013. «Παραδείσι», ΑΔ 60 (2005), Β2 Χρονικά, 1181.
- Μαρκέτου, Τ. 1989. «Έργα κοινότητας (λόφος Μόσχου Βουνάρα)» και «(ανατολική παραλία)», ΑΔ 39 (1984), Β Χρονικά, 326-327.
- Μαρκέτου, Τ. 1992α. «Οικόπεδο Τσαμπικάκη», ΑΔ 42 (1987), Β2 Χρονικά, 616-617.
- Μαρκέτου, Τ. 1992β. «Οικόπεδο Π. Ζερβού», ΑΔ 42 (1987), Β2 Χρονικά, 617.

- Μαρκέτου, Τ. 1992γ. «Θέση Κουμνούκι. Κτήμα Σ. Παναγιώτα», *ΑΔ* 42 (1987), Β2 Χρονικά, 617-618.
- Μαρκέτου, Τ. 1992δ. «Αποχετευτικό όρυγμα κοινοτήτων Παραδεισίου-Κρεμαστής», *ΑΔ* 42 (1987), Β2 Χρονικά, 618.
- Μαρκέτου, Τ. 1993α. «Πισίνα Στ. Τζωρτζή», «Βόθρος οικοδομής Αρ. Τζώρη», «Βόθρος οικοπέδου Ελ. και Στ. Τζωρτζή-Λιαμή», *ΑΔ* 43 (1988), Β2 Χρονικά, 619-621.
- Μαρκέτου, Τ. 1993β. «Οικόπεδο Κ. Λαγού», *ΑΔ* 43 (1988), Β2 Χρονικά, 623-624.
- Μαρκέτου, Τ. 1995. «Κρεμαστή (Ασώματος): Κτήμα Μ. Παμπάκα», *ΑΔ* 44 (1989), Β2 Χρονικά, 503.
- Μαρκέτου, Τ. 1996. «Ασώματος Κρεμαστής (οικόπεδο Μ. Παμπάκα)», *ΑΔ* 46 (1991), Β2 Χρονικά, 480-481.
- Μαρκέτου, Τ. 1997α. «Βόθρος οικοδομής Σταυριανής Πλάτση (Κ.Μ. 295)», *ΑΔ* 47 (1992), Β2 Χρονικά, 643-644.
- Μαρκέτου, Τ. 1997β. «Ασώματος Ρόδου: Τα μεγαρόσχημα κτήρια και οι σχέσεις τους με το Βορειοανατολικό Αιγαίο», στο C. Doumas και V. La Rosa (επιμ.), *Η Πολιόχνη και η Πρώμη Εποχή του Χαλκού στο Βόρειο Αιγαίο, Διεθνές Συνέδριο, 22-25 Απρ. 1996*. Αθήνα: Scuola Archeologica di Atene. Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τομέας Αρχαιολογίας και Ιστορίας της Τέχνης, 395-413.
- Μαρκέτου, Τ. 1998. «Αρχάγγελος (συνοικία Ταξιαρχών, οικ. Τσ. Γιακουμάκη)», *ΑΔ* 48 (1993), Β2 Χρονικά, 540-542.
- Μαρκέτου, Τ. 1999. «Ασώματος Κρεμαστής (οικόπεδο Παμπάκα)», *ΑΔ* 49 (1994), Β2 Χρονικά 778-781.
- Μαρκέτου, Τ. 2003α. «Πάροδος Ιερού Λόχου. Οικ. Κασσανή-Τσεομελή ΚΜ 566», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1103-1104.
- Μαρκέτου, Τ. 2003β. Κρεμαστή. Λεωφόρος Ρόδου-Αεροδρομίου Παραδεισίου (οικ. Μ. Τσαμπικάκη, πρώην κτήμα Δρακίδη)», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1104.
- Μαρκέτου, Τ. 2003γ. «Έργα Κοινότητας Κρεμαστής», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1104-1105.
- Μαρκέτου, Τ. 2003δ. «Ασώματος Κρεμαστής. Κτήμα Μπάτη (Κ.Μ. 2013) γαιών Κρεμαστής», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1105.
- Μαρκέτου, Τ. 2003ε. «Ασώματος Κρεμαστής. Οικόπεδο Θεοδωρόπουλου (Κ.Μ. 1772) γαιών Κρεμαστής», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1105.
- Μαρκέτου, Τ. 2003στ. «Ασώματος Κρεμαστής. Οικόπεδο Σταυριά-Δημητράκη (Κ.Μ. 2064/Β γαιών Κρεμαστής)», *ΑΔ* 52 (1997), Β3 Χρονικά, 1105.
- Μαρκέτου, Τ. 2004. «Κρεμαστή (Περιοχή αρχαϊκών νεκροπόλεων). Λεωφόρος Ρόδου-Αεροδρομίου Παραδεισίου (οικ. Μ. Τσαμπικάκη, πρώην κτήμα Δρακίδη)», *ΑΔ* 53 (1998), Β3 Χρονικά, 955.
- Μαρκέτου, Τ. 2009. «Κρεμαστή. Λεωφόρος Ελευθερίας (οικ. Φ. Τσιτσιμοίρη)», *ΑΔ* 55 (2000), Β2 Χρονικά, 1150-1152.
- Μαρκέτου, Τ. 2012α. «Λεωφόρος Ελευθερίας (οικ. Σ. Μάτση)», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β6 Χρονικά, 289.
- Μαρκέτου, Τ. 2012β. «Λεωφόρος Ελευθερίας (Περιοχή Αγίου Γεωργίου. ΚΜ 300 γαιών Κρεμαστής (οικόπεδο Γ. Πολυχρόνη)», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Β6 Χρονικά, 289.
- Μίχα, Π. και Δ. Κουρκουμέλης. 2010. «Ένα σύνολο μαγειρικών σκευών από το ναυάγιο ΣΥΡΝΑ ΙΙ», στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή και Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της*

- Υστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Πρακτικά*, τ. Α. Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, 282-294.
- Ντούμας, Χ. 1980. «Οδός Όθωνος και Αμαλίας 13», *ΑΔ* 29 (1973-1974), Β3 Χρονικά, 950-951.
- Οικονομίδου, Μ. 1968. «Εύρημα ροδιακών αργυρών νομισμάτων», *ΑΔ* 21 (1966), Β2 Χρονικά, 456.
- Οικονομίδου, Μ. και Ε. Αποστόλου. 2006. «Τρεις Ροδιακοί Θησαυροί από το Μουσείο της Ρόδου», στο *Οβολός 8, Το νόμισμα στα Δωδεκάνησα και τη Μικρασιατική τους Περαία, Πρακτικά Συνεδρίου της Δ΄ Επιστημονικής Συνάντησης*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού και Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 143-164.
- Παπάζογλου-Μανιουδάκη, Λ. 1990. «Ανασκαφή του μινωικού οικισμού στα Τριάντα της Ρόδου», *ΑΔ* 37 (1982), Μελέτες, 139-187.
- Παπαποστόλου, Ι. 1968. «Παρατηρήσεις επί γεωμετρικών αγγείων εξ Ιαλυσού», *ΑΔ* 23 (1968), Α Μελέται, 77-98.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1987α. «Οδός Καναδά και Ερνέστου Μπέβιν (οικόπεδο αδελφών Χαστά)», *ΑΔ* 34 (1979), Β2 Χρονικά, 429-430.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1987β. «Κρεμαστή: Ασώματος», *ΑΔ* 34 (1979), Β2 Χρονικά, 447.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1987γ. «Ιαλυσός. Βίγλες και Κιόλες», *ΑΔ* 34 (1979), Β2 Χρονικά, 447.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. 1989. *Οι αρχαίοι Ροδιακοί Δήμοι. Ιστορική επισκόπηση. Η Ιαλυσία*. Αθήνα: Βιβλιοθήκη της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας αρ. 110.
- Παπαχριστοδούλου, Χ. 1996. *Τοπωνυμικό της Ρόδου*. Ρόδος: Γραφείο Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, ΤΑΠΑ.
- Πατσιαδά, Β. 2009. «Συμβολή των οδών Λίνδου και Λ. Αναστασιάδη (οικόπεδο Δ. Καραγεωργίου Ι)», *ΑΔ* 55 (2000), Β2 Χρονικά, 1142.
- Πατσιαδά, Β. 2013. *Μνημειώδες ταφικό συγκρότημα στη νεκρόπολη της Ρόδου. Συμβολή στη μελέτη της ελληνοιστικής ταφικής αρχιτεκτονικής*. Ρόδος-Αθήνα: Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων, Πολιτισμού και Αθλητισμού, Γ.Γ. Πολιτισμού, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, ΤΑΠ.
- Σκαρλατίδου, Ε. 2010. *Το αρχαϊκό νεκροταφείο των Αβδήρων*. Θεσσαλονίκη: Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών.
- Στεφανάκης, Μ. και Ε. Δημητρίου. 2015. *Τα νομίσματα της νήσου Ρόδου κατά την Αρχαιότητα*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Τρακοσοπούλου-Σαλακίδου, Ε. 1996. «Αρχαία Άκανθος: 1986-1996», στο *Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και Θράκη 10¹*. Θεσσαλονίκη: ΥΠΠΟ, 297-312.
- Φανταουτσάκη, Χ. 2012. «Αρχαιολογικές Μαρτυρίες από τον Οικισμό. Κοσκινού στη Ρόδο», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΕ, 41-70.
- Φανταουτσάκη, Χ. 2021. «Αρχαιολογικό οδοπορικό στην Αστυπάλαια», *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΚΘ, 35-82.
- Φανταουτσάκη, Χ. 2023. «Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας. Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου στον οικισμό της Χώρας (2011-2019)», στο Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Βαθύ Αστυπάλαιας: Η Αστυπάλαια στον χρόνο*, τ. 1. Αθήνα: Οργανισμός Διαχείρισης και Ανάπτυξης Πολιτιστικών Πόρων, 110-117.
- Φαρμακίδου, Ε. 2004. «Από τα νεκροταφεία της Αρχαίας Ιαλυσού: Δύο Γεωμετρικές ταφές στην Κρεμαστή Ρόδου», στο Ν. Σταμπολίδης και Α. Γιανικουρή (επιμ.), *Το Αιγαίο στην*

- Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου. Πρακτικά του Διεθνούς Συμποσίου, Ρόδος, 1-4 Νοεμβρίου 2002.* Αθήνα: Πανεπιστήμιο Κρήτης-ΥΠΠΟ, Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Αιγαϊακών Σπουδών, 165-176.
- Φαρμακίδου, Ε. 2014. «Οδός Περιγιαλενής (οικόπεδο Γ. Φτάκλα, ΚΜ 213 γαιών Κρεμαστής)», *ΑΔ* 62 (2007), Β2 Χρονικά, 1353-1354.
- Φιλήμονος, Μ. 1995. «Ακτή Μιαούλη (οικόπεδο Χατζηνικόλα)», *ΑΔ* 44 (1989), Β2 Χρονικά, 478.
- Benzi, M. 1992. *Rodi et la civiltà micenea. Testi Istituto per gli studi Micenei ed Egeo-Anatolici. Incunabula Graeca 94*, τ. 1. Roma: Gruppo editoriale internazionale.
- Bourbou, C. και P. Themelis 2010. “Child Burials at Ancient Messene”, στο A.-M. Guimier-Sorbets και Y. Morizot (επιμ.), *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale. École française d'Athènes, 29-30 mai 2008.* Paris: De Boccard, 111-128.
- Callender, H.M. 1965. *Roman Amphorae.* London: Oxford University Press.
- Doumas, Ch. 1988. “The prehistoric eruption of Thera and its effects. The Evidence from Rhodes”, στο S. Dietz και I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese.* Copenhagen: National Museum of Denmark, Department of Near Eastern and Classical Antiquities, 34-38.
- Empereur, J.-Y., A. Marangou και N. Papadakis. 1992. “Recherches sur les amphores crétoises (III)”, *Bulletin de Correspondance Hellénique* 116, 633-648.
- Filimonos-Tsopotou, M. και T. Marketou. 2014. “Les Fouilles Grecques”, στο M. Filimonos-Tsopotou και E. Coulie (επιμ.), *Rhodes, une ile grecque aux portes de l' Orient XVe-Ve Siecle Avant J.-C.* Paris: Somogy editions d'art, 63-75.
- Furumark, A. 1950. “The settlement at Ialysos and Aegean History c. 1550-1400 BC”, *OpArch* VI, 150-271.
- Gates, C. 1983. *From Cremation to Inhumation: Burial practices at Ialysos and Kameiros during the Mid-Archaic period, ca 625-525 BC.* Los Angeles: Institute of Archaeology University of California.
- Gerola, G. 1914. “I monumenti medioevali delle tredici Sporadi”, *Annuario* I, 169-356.
- Grace, V. 1934. «Stamped Amphora Handles Found in 1931-1932», *Hesperia* 3.3, 197-310.
- Guimier-Sorbets A.-M. και Y. Morizot (επιμ.) 2010. *L'enfant et la mort dans l'antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants. Actes de la table ronde internationale. École française d'Athènes, 29-30 mai 2008.* Paris: De Boccard.
- Hayes, W.J. 1983. “The villa Dionysos excavations Knossos: The Pottery”, *BSA* 78, 97-169.
- Hayes, W.J. 1997. *Handbook of Mediterranean Roman Pottery.* London: British Museum Press.
- Hayes, W.J. 2010. “Techniques, special functions and shapes-some observations on the production of pottery in the Aegean Area and beyond, c. AD 200-700”, στο Δ. Παπανικόλα-Μπακιριτζή και Ν. Κουσουλάκου (επιμ.), *Κεραμική της Υστερης Αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3ος-7ος αι. μ.Χ.), Πρακτικά*, τ. Α. Θεσσαλονίκη:

- Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Μακεδονικών και Θρακικών Σπουδών αρ. 8, 21-36.
- Hermay, A. και C. Dubois 2012. *L'enfant et la mort dans l'antiquité: Le matériel associé aux tombes d'enfants. Actes de la table ronde international organisée a'la maison méditerranéenne des sciences de l'homme (MMSH) d'Aix-en-Provence, 20-22 Janvier 2011*. Aix-en-Provence: Publications du Centre Camille Jullian.
- Hope Simpson, R. 1981. *Mycenaean Greece*. Noyes Press: New Jersey.
- Hope Simpson, R. και J. Lazenby. 1973. "Notes from the Dodecanese III", *BSA* 68, 127-179.
- Inglieri, U. 1936. *Carta archeologica dell' Isola di Rodi*. Firenze: R. Istituto Geografico Militare.
- Jacopi, G. 1926-27. "Lavori del servizio archeologico a Rodi e nelle isole dipendenti durante il biennio 1924-25, 1925-26", *BdA* VI, 329.
- Jacopi, G. 1928. "La necropoli Geometrica ed Arcaica", *Clara Rhodos* I, 65-71.
- Jacopi, G. 1929. *Scavi nella necropoli di Ialisso 1924-1928* (Clara Rhodos III). Rodi: Istituto Storico-Archeologico.
- Jacopi, G. 1931. *Esplorazione Archeologica di Camiro: Scavi nelle necropoli Camiresi 1929-1930* (Clara Rhodos IV). Rodi: Istituto Storico-Archeologico.
- Jacopi, G. 1933-XI. "Nuovi Scavi della Necropoli Micenea di Ialiso", *Annuario* XIII-XIV (1930-1931), 253-345.
- Kinch, F.K. 1914. *Fouilles de Vroulia*. Berlin: Reimer.
- Kurtz, D. και J. Boardman 2018. *Έθιμα ταφής στον αρχαίο Ελληνικό κόσμο* (μτφρ. Ο. Βιζυηνού και Θ. Ξένος). Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Laurenzi, L. 1936. "Necropoli Ialisie (Scavi dell' anno 1934)", *Clara Rhodos* VIII, 7-207.
- Laurenzi, L. 1938. "Nuove scoperte di vasi micenei", *Memorie* 2, 49-54.
- Lemaitre, S. 2002. "Recherche sur la diffusion en Gaule des amphores produites dans le sud-ouest de l'Anatolie à l'époque Imperiale", στο F. Blonde, P. Ballet και J. Salles (επιμ.), *Ceramiques hellenistiques et romaines, Productions et diffusion en Mediterranee orientale (Chypre, Egypte et cote syro-palestiniene, Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient méditerranéen Jean Pouilloux du 2 au 4 mars 2000*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 213-226.
- Maiuri, A. 1921. "Lavori della Missione Archeologica Italiana a Rodi: Ricerche nella necropolis di Ialisos (1916)", *Annuario* III (1916-1920), 325-359.
- Maiuri, A. 1924. "Una fabbrica di anfore rodie", *Annuario* IV-V (1921-1922), 249-269.
- Maiuri, A. 1926. "Ialisos: Scavi della Missione Archeologica Italiana a Rodi", *Annuario* VI-VII (1923-1924), 83-341.
- Maiuri, A. και G. Jacopi. 1928. "Jalisos e l'agro Jalisio", *Clara Rhodos* I, 56-71.
- Marangou-Lerat, A. 1995. *Le vin et les amphores de Crète de l'époque classique à l'époque impériale*. Athènes: 'Ecole française d'Athènes.
- Marangou-Lerat, A. 2002. "La production ceramique des ateliers cretois a l'époque Romaine", στο F. Blonde, P. Ballet και J. Salles (επιμ.), *Ceramiques hellenistiques et romaines, Productions et diffusion en Mediterranee orientale (Chypre, Egypte et cote syro-palestiniene, Actes du colloque tenu à la Maison de l'Orient méditerranéen Jean Pouilloux du 2 au 4 mars 2000*. Lyon: Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, 67-71.

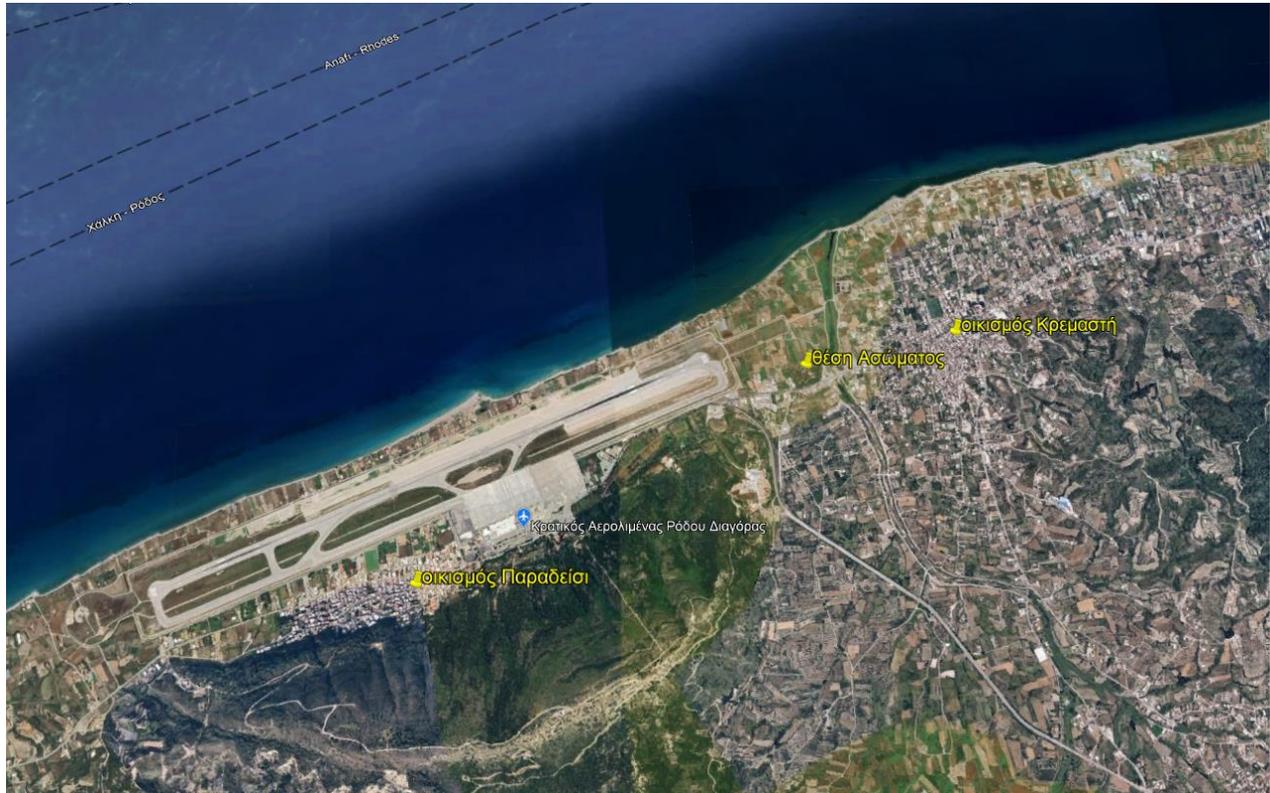
- Marketou, T. 1988. “New evidence on the topography and site history of prehistoric Ialysos”, στο S. Dietz και I. Papachristodoulou (επιμ.), *Archaeology in the Dodecanese*. Copenhagen: The National Museum of Denmark, 27-33.
- Marketou, T. 1990α. “Asomatos and Seraglio: EBA Production and interconnections”, *Hydra Working Papers in Middle Bronze Age Studies* 7, 40-47.
- Marketou, T. 1990β. “Santorini tephra from Rhodes and Kos: some chronological remarks based on the stratigraphy”, στο D.A. Hardy και A.C. Renfrew (επιμ.), *Thera and the Aegean World* III. London: The Thera Foundation, 100-113.
- Marketou, T. 1998α. “Bronze LB I statuettes from Rhodes”, στο V. Karageorghis και N. Stampolidis (επιμ.), *Eastern Mediterranean Cyprus-Dodecanese-Crete 16th-6th cent. B.C. Proceedings of the international symposium held at Rethymnon-Crete, May 1997*. Athens: The University of Crete and the A.G Leventis Foundation, 55-72.
- Marketou, T. 1998β. “Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New evidence for the Late Bronze Age I period”, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei. Rendiconti* IX, v. IX, Fasc. 1. Rome: Accademia Nazionale dei Lincei, 39-82.
- Marketou, T. 2009. “Ialysos and its neighbouring areas in the MBA and LB I Periods: a chance for peace”, στο C.F. Macdonald, E. Hallager και W.-D. Niemeier (επιμ.) *The Minoans in the central, eastern and northern Aegean-new evidence. Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological Institute at Athens*. Athens: Monographs of the Danish Institute at Athens, 73-96.
- Marketou, T. 2010. “Rhodes”, στο E.H. Cline (επιμ.), *The Oxford Handbook of the Bronze Age Aegean (ca. 3000-1000 B.C.)*. Oxford: Oxford University Press, 775-793.
- Marketou, T. 2014. “Time and Space in the Middle Bronze Age Aegean world: Ialysos (Rhodes) A gateway to the Eastern Mediterranean”, στο S. Souvatzi και A. Hadji (επιμ.), *Space and Time in Mediterranean Prehistory, Studies in Archaeology*. New York and London: Routledge, 193-212.
- Marketou, T. 2018. “The Art of Wall-painting at Ialysos on Rhodes: From the Early Second Millennium BC to the Eruption of Thera Volcano”, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *Paintbrushes (Χρωστήρες), Wall-Painting and Vase-Painting of the second millennium B.C. in Dialogue. Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography held at Akrotiri, Thera, 24-26 May 2013*. Athens: University of Ioannina/Hellenic Ministry of Culture and Sports-Archaeological Receipts Fund, 260-275.
- Mee, C. 1982. *Rhodes in the Bronze Age: An Archaeological Survey*. Warminster, Wilts: Aris and Phillips.
- Monaco, G. 1941. “Scavi nella zona micenea di Jaliso (1935-1936)”, *Clara Rhodos* X, 41-183.
- Pace, B. 1914. “Rodi- Ricerche nell territorio di Ialysos”, *Annuario* I, 369-370.
- Pace, B. 1916. “Ricognizioni archeologiche nelle Sporadi III-Ricerche nel territorio di Ialysos (Rodi)”, *BdA* X, fasc. III-V, 87-94.
- Pernier, L. 1914. “Ricognizioni Archeologighe nelle Sporadi”, *BdA* VIII-I, 219-241.
- Preston Day, L. 1984. “Dog Burials in the Greek World”, *AJA* 88, 21-32.
- Robinson, D. 1942. *Excavations at Olynthus. Part XI: Necrolynthia, A study in Greek burial customs and anthropology*. Baltimore: The Johns Hopkins Press.

Robinson, H. 1959. *Pottery of the Roman Period. The Athenian Agora*. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

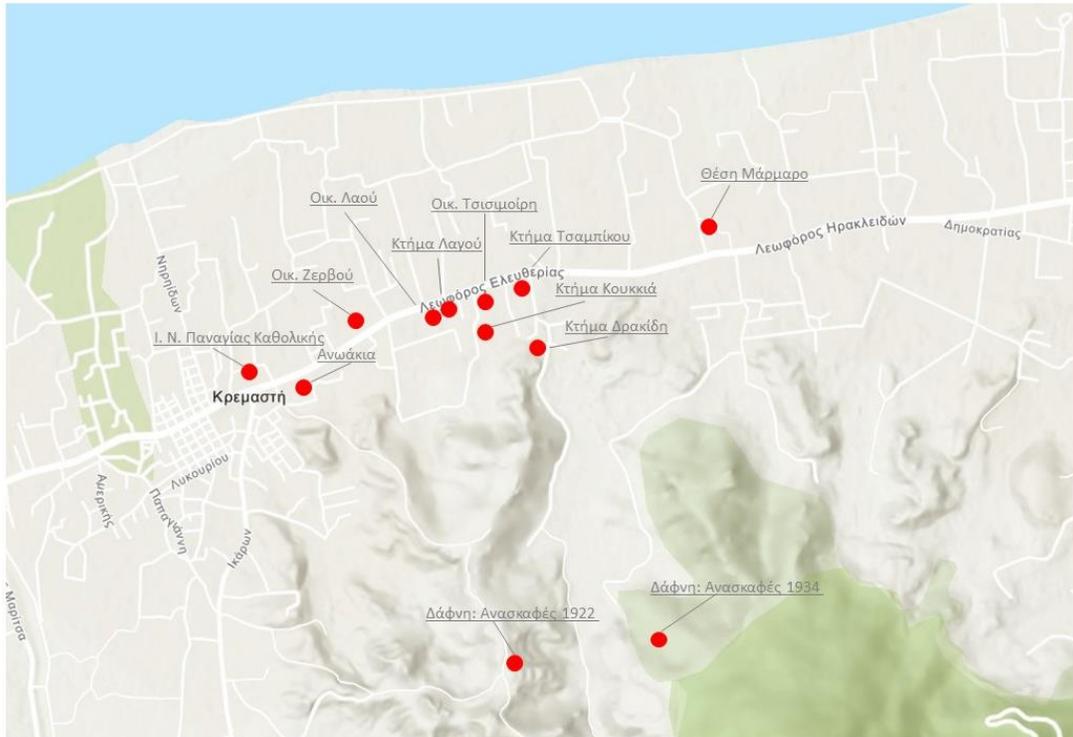
Sackett, H.L. 1992. *Knossos from Greek city to Roman colony, Excavations at the Unexplored Mansion II*. Oxford: The British School of Archaeology at Athens, Thames and Hudson.

Ευαγγελία Δήμα

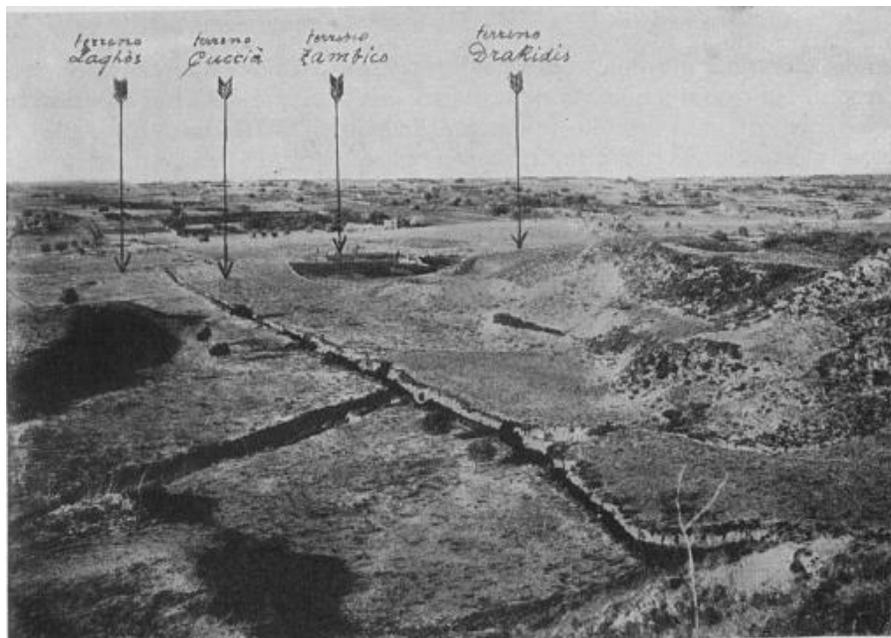
Αρχαιολόγος Εφ. Α. Δωδεκανήσου

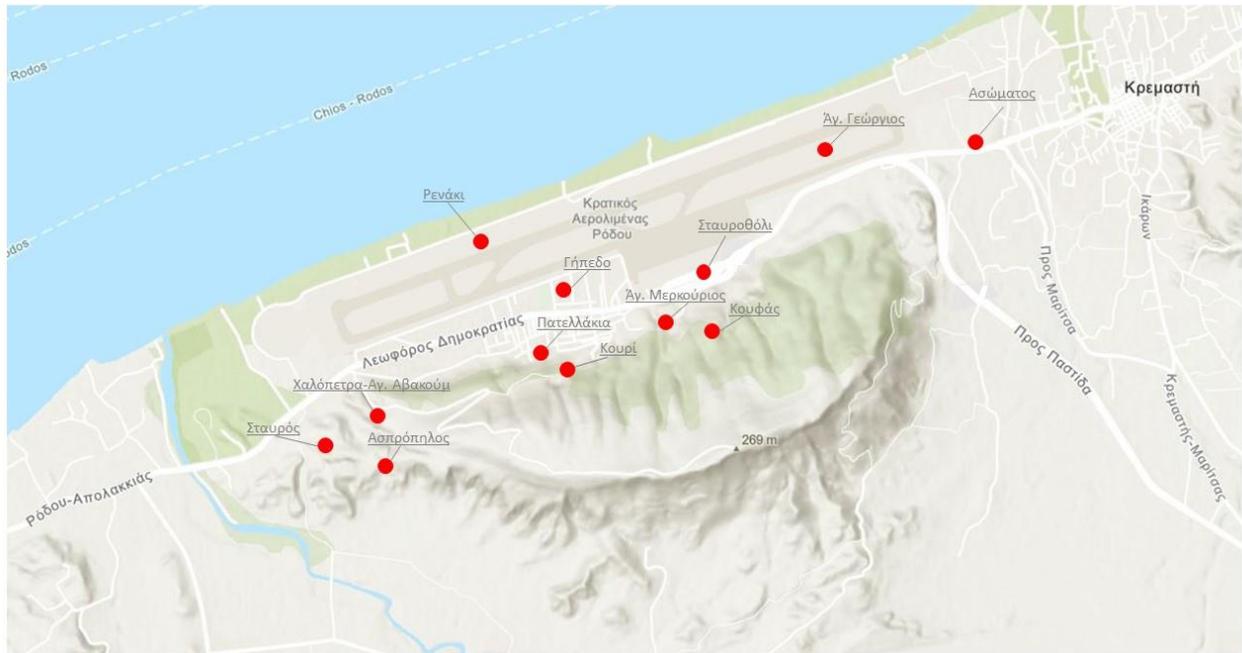
Εικόνα 1. Ορθοφωτοχάρτης της εφαρμογής Google Earth με τις εξεταζόμενες περιοχές: Οικισμοί Κρεμαστή και Παραδείσι, θέση Ασώματος, Αερολιμένας Ρόδου «Διαγόρας».

Εικόνα 2. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων στον οικισμό Κρεμαστής.

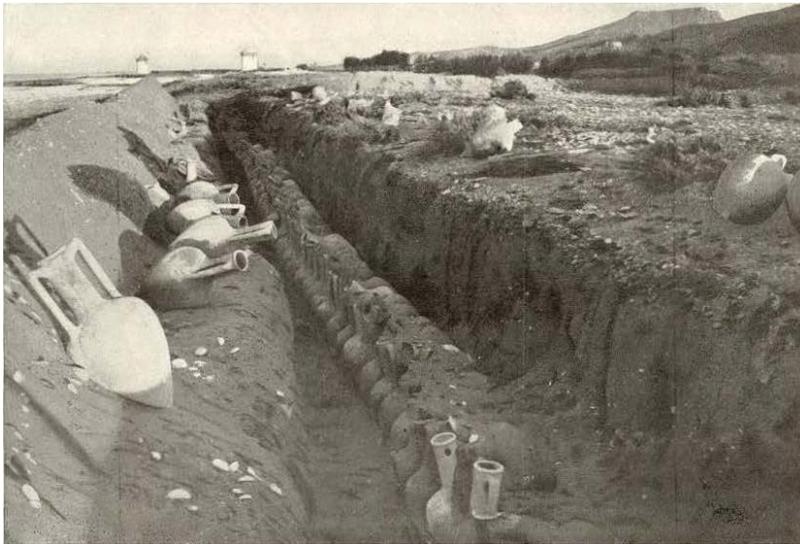
Εικόνα 3. Τα κτήματα Δρακίδη, Τσαμπικού, Κουκιά και Λαγού, Ιταλικές Ανασκαφές 1916-1922 (Jacori 1929).

Εικόνα 4. Χάρτης αρχαιολογικών θέσεων στον οικισμό Παραδεισιού.

Εικόνα 5. Αρχαίες τοιχοποιίες στην περιοχή του Παλαιοχωρίου.

Εικόνα 6. Ο Αποθήτης της Βιλλανόβα
(Μαιυρι 1924).

Εικόνα 7. Γενική άποψη της ανασκαφής στο γήπεδο Παραδεισιού
(Φωτογραφικό Αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 8. Ασόματος: η θέση του τάφου.

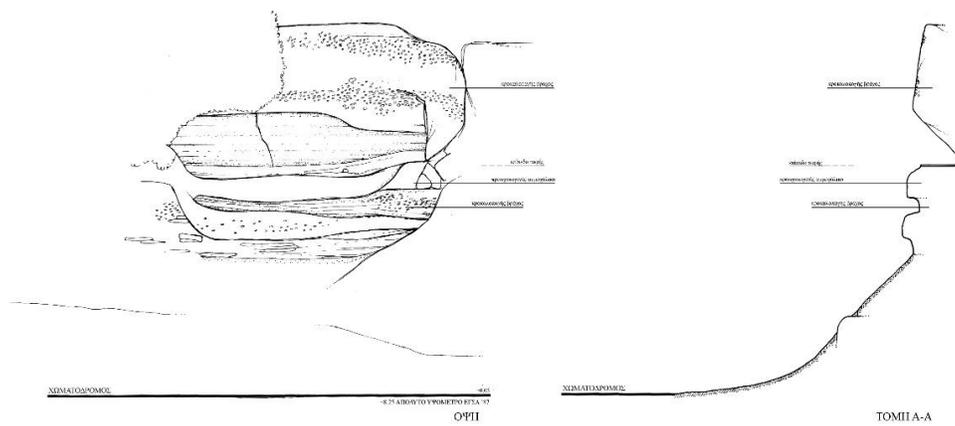
Εικόνα 9. Ο προϊστορικός οικισμός στον Ασόματο
(Φωτογραφικό Αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 10. Άποψη του αρχαϊκού και κλασικού νεκροταφείου στον Ασόματο (Φωτογραφικό Αρχείο Εφ.Α. Δωδεκανήσου).

Εικόνα 11. Ο θαλαμοειδής τάφος.

Εικόνα 12. Όψη και τομή του τάφου.

Εικόνα 13. Εγχυτρισμός σε αμφορέα.

Εικόνα 14. Τα κτερίσματα του τάφου.

